

*Latinka Perović*

## UVOD

### ZORAN ĐINĐIĆ I SRPSKO DRUŠTVO

*Ponavljam sam sebi da osim ove Avlije ima i drugog i drugačijeg svijeta, da ovo nije sve, i nije zauvijek. I trudim se da to ne zaboravim i da ostanem kod te misli.*

Ivo Andrić, *Prokleta avlija*

*...opisivati ono što se vidi, to još ide; ali videti ono što treba da se opiše, to je ono što je teško...*

Lisjen Fevr (Lucien Febvre), *Borba za istoriju*

## I

### O OVOM ZBORNIKU

#### 1. Razlozi

Među autorima već obimne literature o Zoranu Đinđiću<sup>1</sup> ima onih koji smatraju da je njega već njegov tragični kraj – ubistvo u punoj snazi i u jedinstvenoj ulozi – učinio miljenikom istorije: "Ubijeni vođi ulaze u nezaborav i legendu i Đinđićevi krvnici obeležili su mu mesto među besmrtnicima."<sup>2</sup> To, međutim, nije izvesno.

Knez Mihailo je ubijen u četrdeset petoj godini života. Svestan gubitka, Ilija Garašanin je rekao da "nema nesreće nad srpskom nesrećom... Izgubivši Mihaila čini mi se sve izgubismo. Bog neka nas okuraži pa da opet pođemo njegovim putevima koji nas jedino vođahu istinskoj budućnosti". Posle progonstva knez Mihailo se u Srbiju iz Evrope vratio sa programom. Mnogo je učinio za Srbiju, "ali ono je tek veliko bilo što mišljaše učiniti i što mu je onako napredno za rukom išlo".<sup>3</sup> Ipak, knez Mihailo nije ušao u kolektivno pamćenje.

Za razliku od državnika, u legendu je ušao jedan ideolog, Svetozar Marković, koji je, posle tamnovanja u požarevačkom zatvoru, preminuo u dvadeset devetoj godini života. Sa pisanim delom koje je dotle stvorio, on je u Srbiji utemeljio ideju o zaostalosti kao prednosti, to jest o neponavljanju puta koji su u svom razvitku prošli zapadnoevropski narodi. U principima koje su proklamovala revolucionarna učenja u tadašnjoj Zapadnoj Evropi, zajedničkoj svojini i samoupravi naroda, Marković je prepoznao one iste, samo usavršenije principe na kojima su se temeljile patrijarhalne zajednice srpskog naroda (zadruga i opština) u kojima se održao pod dugom tuđinskom vladavinom.

---

<sup>1</sup> Vid. u ovom Zborniku: Dobrilo Aranitović, "Bibliografija Zorana Đinđića 5. Literatura o Zoranu Đinđiću".

<sup>2</sup> Milan St. Protić, *Izneverena revolucija. 5. oktobar 2000*, Beograd, 2005, str. 262.

<sup>3</sup> Ilija Garašanin – Kosti Magazinoviću, 21. jun 1868. Arhiv Srbije, Fond Ilije Garašanina, br. 1688. Vid. Dragoslav Stranjaković, *Ilija Garašanin*, Kragujevac, 2005, str. 451.

Sa ovim odgovorom na izazov modernizacije svog seljačkog, zaostalog i u celini još neoslobođenog naroda, Svetozar Marković je privukao pažnju najpoznatijeg srpskog istoričara, Slobodana Jovanovića. Ali je na njegovu kritičku knjigu brzo usledila replika Jovana Skerlića, čija će biografija o Svetozaru Markoviću ostati definitivna.<sup>4</sup> Dihotomnost izražena u ovim dvema knjigama središnja je konstanta srpske intelektualne i političke elite kroz čitavu njenu istoriju.

Borba za interpretaciju pojave Zorana Đinđića u srpskoj politici u jednom prelomnom istorijskom razdoblju, kada je ponovo izoštrana srpska istorijska kontroverza, još uvek traje. To pogotovo važi za rasvetljavanje njegovog ubistva na mestu prvog postkomunističkog premijera u Srbiji, koje "govori mnogo (i) o srpskoj javnosti i o čitavom srpskom društvu"<sup>5</sup>. A bez spremnosti srpskog društva, pre svega njegove intelektualne elite, da postavi pitanje –zašto je posle Đinđića tamo gde je bilo i pre njega<sup>6</sup> – srpsko društvo neće moći da razveže čvor u koji se tim ubistvom uvezalo, isbrisavši granicu između politike i zločina. To jest: da li je Srbija posle Zorana Đinđića ona Srbija za čiji je opstanak, kao uslov, označeno i izvršeno njegovo ubistvo? Za koju su Srbiju politička misao i koncepcija postkomunističkog razvoja Srbije ubijenog premijera predstavljali izdaju? Zašto je on ubijen?

Odgovori na ova pitanja zahtevaju, dakako, analizu pisanog dela Zorana Đinđića, ali i rekonstrukciju njegovog života i političkog rada, kao i studiju njegove ličnosti, o kojoj je izrečeno toliko mnogo protivrečnih sudova i napravljeno ne manje konstrukata ispunjenih resantimanom. Uopšte, izraženo je mnogo veće interesovanje za ličnost i karakter Zorana Đinđića, nego za njegovu misao i njen učinak. Proučavanje pojave Zorana Đinđića i njegove sudbine, međutim, predstavljaju specifičnu sondu u srpsko društvo, u njegovo istorijsko nasleđe i u njegovu neposrednu prošlost.

Uz Jovana Ristića, Stojana Novakovića, Milana Piroćanca, Milovana Milovanovića i, ako se sme reći, Marka Nikezića, Zoran Đinđić spada u najtemeljnije obrazovane političke ljude u modernoj istoriji Srbije: svaki od njih ima za to potvrdu u svom delu izvan politike. U isto vreme, Zoran Đinđić je moderan intelektualac sa vodećom ulogom u postkomunističkom razdoblju Srbije. Put od filozofa do političara, i od političara do državnika nigde nije uobičajen, a u Srbiji je apsolutno jedinstven. Ako je prvo podrazumevalo rez<sup>7</sup>, za drugo<sup>8</sup> je bila potrebna evolucija, sazrevanje, dar koji se ne otkriva na prvi pogled.

A kada je jednom već ušao u politiku, šta je za Zorana Đinđića značila politika? Po Maxu Weberu postoje dva načina bavljenja politikom: živeti "za" politiku, ili "od" politike. "Onaj", kaže Weber, "koji živi 'za' politiku, od nje stvara, u *najboljem* smislu izraza, 'cilj svoga života', bilo zato jer nalazi mogućnost uživanja u punom posedovanju vlasti, ili pak stoga jer mu ta delatnost omogućuje da nađe unutrašnju ravnotežu i izrazi svoju ličnu vrednost stavljajući se u službu 'stvari' koja daje smisao njegovom životu... Onaj ko u politici vidi stalan izvor *prihoda* živi 'od' politike, a 'za' nju živi onaj s kojim to nije slučaj."<sup>9</sup>

Zoran Đinđić je bio filozof, celog života je težio ekonomskoj nezavisnosti, svoj politički angažman platio je životom. Da li su to dovoljni dokazi da je živio "za" politiku zato što je u njoj nalazio unutrašnju ravnotežu i dublji smisao života?

---

<sup>4</sup> Vid. Latinka Perović, "Literatura o Svetozaru Markoviću" u: Ista, *Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 2, Beograd, 1985, str. 19–169.

<sup>5</sup> Vid. u ovom Zborniku: Vladimir Gligorov, "Ratnici i trgovci, pragmatizam i legalizam".

<sup>6</sup> Isto.

<sup>7</sup> Vid. Vesna Pešić, "Aktuelnost filozofije Zorana Đinđića", *Filozofija i društvo*, br. XXII–XXIII, Beograd, 2003; u ovom Zborniku: Dunja Melčić, "Filozofska radoznalost Zorana Đinđića".

<sup>8</sup> Vid. u ovom Zborniku: Vladimir Goati, "Od političara do državnika. Đinđićevo shvatanje partije".

<sup>9</sup> Maks Veber, *Duhovni rad kao poziv*. Preveo s nemačkog Dušan Janić. Predgovor Remon Aron, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1998, str. 114.

Autore priloga u ovom Zborniku nije obavezivala koncepcija koja ima zadati cilj: političku ili intelektualnu biografiju Zorana Đinđića, ili istoriju razdoblja koje je on, kao opozicioni lider i prvi premijer posle diktature i ratova, obeležio. Ali je sama ideja Zbornika bila predmet širokih konsultacija. Ovo utoliko pre što nisu mogla biti ostvarena čak ni neka nastojanja da izvesne stručne edicije budu objavljene u *znak sećanja* na Zorana Đinđića. Razlog je ležao u razumevanju specifičnosti političkog trenutka i oklevanju otvorenog zauzimanja stava prema onome što se dogodilo. U isto vreme, u svetu se o Zoranu Đinđiću pisalo mnogo.

U Konstanzu, nemačkom gradu na čijem je Univerzitetu Đinđić doktorirao, na godišnjicu njegovog ubistva održan je poseban skup.<sup>10</sup> U auli Univerziteta Friederich Schiller u Jeni, 16. aprila 2004. godine, Zoranu Đinđiću je posthumno dodeljena nagrada za Međunarodno razumevanje i ljudska prava 2004. g. koju je preuzela njegova udovica, Ružica Đinđić. Sledeće godine, 2005, objavljen je dvojezični zbornik koji sadrži govore održane tom prilikom<sup>11</sup>.

Na istom Univerzitetu, 24. septembra 1823. godine, "u doktora filozofije promovisan je veliki prosvetitelj i reformator srpskog pisma, Vuk Stefanović Karadžić"<sup>12</sup>. Posle 180 godina, srpski premijer Zoran Đinđić posthumno je dobio priznanje za "svoje istorijske zasluge u pokretu za građanska prava i za demokratizaciju Srbije, za svoj istaknuti doprinos savladavanju posledica diktature i čuvanje ljudskih prava kao i za gradnju novih mostova između evropskih naroda"<sup>13</sup>.

U isto vreme, u prilog stanovištu o preuranjenosti Zbornika o Zoranu Đinđiću u Srbiji, navođena su dva razloga: odsustvo distance i opasnost od stvaranja novog mita. Nema sumnje, rad na Zborniku je potvrdio važnost distance. Događaji su još u previranju i daleko su od kristalizacije. Većina učesnika je živa i još aktivna u političkom životu. Mnogi od njih ne bi želeli da budu citirani, jer nisu sigurni kako bi ono što su rekli ili učinili moglo izgledati u svetlu Đinđićevog tragičnog kraja. Vreme, zaista, nije ispralo zbivanja od onoga što je u njima bilo efemerno i indukovano, i još nije stiglo da na svom gustom rešetku ostavi samo njihovu suštinu. Ali, ono nikad ni ne prestaje to da čini. Sećanja su nepouzdana i nesvesno prerađena naknadnim iskustvom. Istraživanja savremenika nešto su drugo: ona neponovljivo reflektuju duh vremena. Razume se, ona ne mogu biti definitivna, jer dalja istraživanja otkrivaju nove činjenice, a i istorijska perspektiva se menja. Distanca je, međutim, često bila izgovor za zaborav koji i počinje sa ravnodušnošću prema stvarnosti koja će tek postati prošlost. Istorija nije depo u koji se odlažu pojave i događaji, da bi ih jednom, ispražnjene od ljudskog sadržaja, potomci stavili pred *poslednju instancu*. Savremenici su odgovorni za svoje vreme. Svejedno da li su u njemu aktivni ili pasivni: svaki čovek ima samo jedan život.

U narodu čiju istorijsku svest određuju mitovi o slavi i veličini srednjovekovne države i o porazu na Kosovu 1389, strah od još jednog mita iznenađujuće je racionalan. Ali, u slučaju Zorana Đinđića u pitanju je bojazan od stvaranja pozitivnog mita (filozof, moderan intelektualac, reformator, zapadnjak). U isto vreme, dugo je stvaran negativan mit (izdajnik, mafijaš, kriminalac), odnosno, potpisnik Deklaracije o Srbima kao najvećim žrtvama u Jugoslaviji u XX veku, sgovornik Radovana Karadžića na Palama 1994. godine, Slobodana Miloševića u vreme građanskih protesta 1996–1997, Milorada Ulemeka Legije u vreme petooktobarskih promena 2000. godine,

<sup>10</sup> Vid. Ernst Keler (Köhler), "Nedovršen zadatak. Zoran Đinđić u srpskoj politici", *Ekonomist*, Beograd, 29. mart 2004; Dunja Melčić, "Filozofsko nasleđe mladog Zorana Đinđića. Pitanja o modernoj Srbiji", isto, 17. maj 2004.

<sup>11</sup> Milovan Božinović, Gabriella Schubert, Ulrich Zwiener + (Hrsg.), *Zoran Đinđić – Für Ein Demokratisches Serbien in Europa, Zoran Đinđić – za demokratsku Srbiju u Evropi*, Collegium Europaeum Jenense an Der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Glaux Verlag, Jena.

<sup>12</sup> Gabriela Schubert / Gabrijela Šubert, "Neue Brücken nach Serbien" / "Novi mostovi prema Srbiji", Isto, str. 86, 91.

<sup>13</sup> Ulrich-Zwiener-Stiftung für Internationale Verständigung und Menschenrechte Collegium Europaeum Jenense URKUNDE Herr Ministerpräsident Dr Zoran Đinđić / Fondacija Ulriha Cvinera za međunarodno razumevanje i ljudska prava Collegium Europaeum Jenense – POVELJA Gospodinu Dr Zoranu Đinđiću, Predsedniku vlade Republike Srbije, Isto, str. 19, 21.

promotor političke uloge Crkve u sekularnoj državi. U podeljenom srpskom društvu, svaka od ovih argumentacija podjednako se koristi za stvaranje mita i o heroju i o antiheroju.

"U trajnosti mitova i u inerciji konzervativizma", kako kaže Leszek Kolakowski, "uvek postoji izvestan razlog koji treba otkriti."<sup>14</sup> Jedini put koji vodi otkrivanju tog korena sadržan je u istorijskom saznanju realne prošlosti bez koje nije moguć ni racionalan odnos prema njoj. To važi i za koren kako pozitivnog tako i negativnog mita i o Zoranu Đinđiću.

U konsultacijama o ovom Zborniku jedan od kolega Zorana Đinđića, koji je sa njim radio i veruje da ga je poznao, rekao je da bi sam Đinđić na ideju o Zborniku reagovao pitanjem: "Šta će vam to?" Zoran Đinđić je živeo brzo, skraćivao je vreme predviđeno za studije, rok za izradu doktorata, hteo da ubrza istoriju: "Ono što sada spavam kradem od života."<sup>15</sup> Najzad, bio je filozof i političar čije je razumevanje istorije i posvećenost u srpskom istorijskom nasleđu bez prese-dana<sup>16</sup>. Nekome ko je Zorana Đinđića otkrivao samo kroz njegovo pisano delo bliža je pretpostavka da bi on na bavljenje njime *post mortem* reagovao poput jednog drugog filozofa: "Ne, ja ne mislim da se sve završava sa smrću. U potpunosti podržavam Levinasa u tvrdnji da je svaka smrt zapravo jedno ubojstvo... (treba) naučiti prepustiti mjesto onima koji se rađaju, naučiti predvidjeti i prihvatiti što će oni napraviti s mojom smrću..."<sup>17</sup> Da nije bilo smrti – ubistva Zorana Đinđića, ni mi sigurno ne bismo žurili da pročitamo njegovo pisano delo.

## 2. Izvori

Da li je postavljen pravi problem u vezi sa Zoranom Đinđićem što je uvek "početak i kraj svake istorije", bez čega se istorija svodi na "pripovedanja, kompilacije?"<sup>18</sup> Odnosno, da li savremenici traže odgovor na pitanja: kako je u Srbiji bilo moguće još jedno političko ubistvo, i ko je u istorijskom smislu bio čovek koji je ubijen na prelasku iz XX u XXI vek? Savremenici uvek mogu reći da im, osim distance, za odgovor na ta pitanja nedostaju i izvori. U konkretnom slučaju, građa o delovanju opozicije, Demokratske stranke, Vlade Zorana Đinđića, izvori diplomatske provenijencije, lična korespondencija. "Istorija se", pisao je, međutim, Lucien Febvre, "nesumnjivo pravi uz pomoć pisanih dokumenata. Kad ih ima. Ali, ona može da se pravi, ona mora da se pravi i bez pisanih dokumenata ako ih nema."<sup>19</sup> U slučaju Zorana Đinđića događa se obrnuto: istorija se pravi i mimo dokumenata kojih ima.

Više Đinđićevih saradnika u raznim razdobljima napisalo je memoare u kojima saopštavaju svoje utiske o njemu, prepričavaju razgovore sa njim, ali ne citiraju njegovo pisano delo. I u knjigama druge vrste "već dugo (se) oko Zorana Đinđića prave najrazličitije konstrukcije i interpretacije njegovih ideja i političkog delovanja u kojima se polako gubi njegova reč".<sup>20</sup> Tačnije, njegova misao odlazi u drugi plan.

Autori priloga u ovom Zborniku pošli su od pisanog dela Zorana Đinđića. To je izvor prvog reda i kao takav nezaobilazan. Za proučavanje intelektualnog razvoja Zorana Đinđića, njegove filozofske i političke misli, odnosa filozofa i političara u njemu, njegovo pisano delo je i jedinstven istorijski izvor.

<sup>14</sup> Lešek Kolakovski, *Prisutnost mita*, Beograd, 1989, str. 20.

<sup>15</sup> Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija*. Priredili Emilija Bogdanović i Dobrivoje Vulović, Predgovor Vesna Pešić. Beograd, 2004, str. 152.

<sup>16</sup> Vidi u ovom Zborniku: Olga Manojlović Pintar, *Filozof, istorija i društvo u krizi...*

<sup>17</sup> Cit. prema: Andrea Zlata, "In memoriam. Protiv zaborava. Paul Ricoeur, 27. 2. 1913, Valence – 20. 5. 2005, Chatenay-Malabry (Pariz)", *Gordogan*, Zagreb, zima 2005, str. 243.

<sup>18</sup> Lisjen Fevr, *Borba za istoriju*. Priredila Dubravka Stojanović, Beograd, 2004, str. 38.

<sup>19</sup> Isto, str. 86.

<sup>20</sup> Vesna Mališić, "Uvodna reč" u: *Zoran Đinđić – San o Srbiji...*, str. 7.

Do ovog Zbornika, međutim, nije postojao precizan uvid ni u obim ni u karakter pisanog dela Zorana Đinđića.<sup>21</sup> Svoj prvi rad, skraćenu verziju diplomskog rada, objavio je kao dvadesetčetvorogodišnjak.<sup>22</sup> U međuvremenu, za nepunih trideset godina koliko je proteklo do njegovog ubistva, za istraživače koji su bili savremenici njegovog izuzetno dinamičnog i rizičnog političkog rada, u toku čitave polovine ovog perioda, nastalo je delo iznenađujuće značajnog obima: 252 naslova (241 na srpskom i 11 na nemačkom jeziku). U isto vreme, delo raznovrsno u žanrovskom smislu, složeno po značenju i zbog izvesnih misaonih dometa nezaobilazno za razumevanje Srbije na prelazu iz XX u XXI vek.

Zoran Đinđić je pisao i objavljivao filozofske studije, samostalno i u koautorstvu prevodio i priređivao filozofska dela i za njihova izdanja pisao iscrpne uvodne studije. U tom smislu, bio je posrednik znanju: ne jedini ali među značajnima. U stručnim časopisima objavljivao je filozofske rasprave i eseje, vodio stručne polemike i pisao prikaze. U listovima za politička, društvena i kulturna pitanja: članke, političke rasprave, govore i intervjuje. Njegova poslovna radinost, teorijska obrazovanost i dobra obaveštenost o savremenim filozofskim i društvenim idejama, učinili su ga, naročito u uslovima sve veće ideološke poroznosti komunističkog sistema, i izuzetno plodnim. Toliko, da će jednom kasnije reći: "Od toga se moglo lepo živeti."<sup>23</sup>

Međutim, posebna izdanja Zorana Đinđića (filozofske studije i prevodi) daleko su ispod nivoa na kome je bilo beogradsko izdavaštvo u godinama kada su ona izlazila,<sup>24</sup> i već zbog toga sa malim izgledima da su danas šire dostupna. Drugi, po obimu manji Đinđićevi radovi, rasuti su po brojnim časopisima i listovima koji su u protekle tri decenije izlazili, pre svega u Beogradu.

Budućim istraživačima života i rada Zorana Đinđića koristiće sigurno i podaci do kojih je autor ovoga Uvoda došao u toku vlastitih istraživanja: 1. znatna je rukopisna ostavština sasvim mladog Đinđića, 2. ima napisa iz njegove zrele faze koje je iz raznih razloga ostavljao prijateljima i poznanicima, 3. isti je slučaj i sa delovima njegove lične biblioteke.<sup>25</sup>

Posle ubistva, iz utilitarnih političkih razloga ili iz osećanja intelektualne i moralne obaveze da se od posthumne diskreditacije Zoran Đinđić brani vlastitom reči, objavljeno je nekoliko izbora Đinđićevih tekstova, gotovo isključivo onih koji su nastali u vreme njegovog delovanja u opoziciji i na vlasti.<sup>26</sup> Nastojanjem priređivača da predstave ono što je sam Zoran Đinđić smatrao bitnim, a što su oni kod njega osetili kao novo, pomenuti izbori tekstova su ocrtali Zorana Đinđića kao političkog mislioca. Taj zaključak je implicitan i u prilogima u ovom Zborniku, naročito u onim čiji su autori pisano delo Zorana Đinđića pročitati u celini. Zadržavajući oprez prema definitivnim sudovima, oni smatraju da imaju pravo na jedan zaključak: pisano delo Zorana Đinđića zaslužuje kritičko izdanje. Ne samo kao dug prema njemu lično, već kao misaoni korpus neophodan u proučavanju jednog od najtežih razdoblja u istoriji Srbije modernog doba.

---

<sup>21</sup> Vid. u ovom Zborniku: Dobrilo Aranitović, "Bibliografija Zorana Đinđića".

<sup>22</sup> Zoran Đinđić, "Karl Korš – problemi jedne recepcije marksizma", *Gledišta*, br. 9, Beograd, 1976.

<sup>23</sup> Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča. Revolucionar u ruralnoj kontrarevoluciji". Piše Ljiljana Habjanović – Đurović. *Duga*, Beograd, 28. maja – 10. juna 1994.

<sup>24</sup> O ovome vid. u ovom Zborniku: Dunja Melčić, "Filozofska radoznalost Zorana Đinđića".

<sup>25</sup> Podatke o posednicima ovih izvora autor je pohranio kod izavača Zbornika.

<sup>26</sup> *Zoran Đinđić o Kosovu*. Priredili Slobodan Erić i Ivan Marić, Udruženje građana CER, Beograd, 2003; Isti, *Srbija u Evropi*. Priređivači dr Nebojša Popović i Života Ivanović, TANJUG, Beograd, 2003; Isti, *Jedna srpska vizija*. Priredili Emilija Bogdanović i Dobrovoje Vulović, Beograd, 2004; *Metafore dr Zorana Đinđića*. Priredili Bojan Ljubonović, Mirjana Rašić, Sladana Maksimović, Beograd, 2004; Zoran Đinđić, *San o Srbiji*. Priredila Vesna Mališić. Beograd, 2004.

## II ŽIVOT

Redovi koji slede nisu više od pokušaja da se naznače glavna razdoblja u životu Zorana Đinđića i skicira okvir koji ispunjavaju prilozi u ovom Zborniku.

Zoran Đinđić je sretao veoma različite ljude: od onih koji su pripadali samom intelektualnom vrhu do onih koji su pripadali svetu široke socijalne margine i podzemlju. Opisan kao uzdržan, čak pomalo hladan, Zoran Đinđić je bio veoma radoznao čovek. Zanimale su ga ne samo knjige nego i ljudi: "Najjači utisak ostavlja [...] kad ne govori o ljudima nego sa ljudima."<sup>27</sup> Mnogi od ljudi koje je Zoran Đinđić sretao saopštavaju danas svoje utiske o njemu. To je u redu, sve dok pojedinačno iskustvo ne pretenduje na celinu, na biografisanje, prema kome bi, kad se sve saбере, i Đinđićev biograf taj njegov "život živeo bolje"<sup>28</sup>. Isto važi i za istraživača života i rada Zorana Đinđića. Kad ostane nasamo sa njegovim pisanim delom, istraživač oseti razliku između iskustva koje je imao istražujući život i rad ličnosti sa kojima nije delio vreme, sa jedne strane, i iskustva u istraživanju istorijske ličnosti čiji je savremenik bio, a koju je nadživeo, sa druge. Tada mu padaju na pamet reči Paula Ostera: "Kada sam počinjao, mislio sam kako će sve ići spontano, u jednom dahu, kao u transu. Moja potreba za pisanjem bila je tako velika da sam mislio kako će se priča napisati sama. Ali reči mi sada dolaze sporo. Čak i kada imam uspešan dan, nisam u stanju da napišem više od strane ili dve [...] Čim pomislim na nešto, to u meni pobudi sećanje na nešto drugo, i treće, sve dok sakupljeni detalji ne postanu toliko gusti da mi se čini da ću se ugušiti. Nikada ranije nisam uolikoj meri bio svestan procepa između razmišljanja i pisanja."<sup>29</sup>

Put do celine, do biografije Zorana Đinđića, još je veoma dug. Ako se dogodi da Đinđić jednom dobije *svog* Skerlića, to neće biti tek još jedna potvrda da "dobro urađena biografija [...] zahteva ne samo 'istoričara od zanata' već i vrsnog pisca".<sup>30</sup> Biće to najpre znak da je u dihotomiji srpske intelektualne i političke elite došlo do promenjenog odnosa strana.

### 1. Razdoblje radikalne levice

#### *Dolazak u Beograd*

O počecima Zorana Đinđića u politici pisalo se neprecizno: uglavnom po sećanju i u trenucima koje je snažno obeležavala komemorativna atmosfera. Međutim, Đinđić je sam detaljno opisao ovaj period svoga života i rada, ne sluteći koliko time pomaže svome budućem biografu.<sup>31</sup>

Rođen u Bosanskom Šamcu, 1. avgusta 1952. godine, gde je tada njegov otac kao oficir JNA službovao, Zoran Đinđić je detinjstvo i ranu mladost proveo u bosansko-hercegovačkim palankama u kojima je otac potom bio u službi. Najviše u Travniku: od 1961. do 1967. godine. Naizgled slične, naročito u pogledu nivoa ekonomske i društvene razvijenosti, ove su palanke živele u etničkim, konfesionalnim i kulturnim razlikama, koje su udisane kao što se udiše vazduh.<sup>32</sup> Da

<sup>27</sup> Ernst Keler (Köhler), "Đinđić o svojoj politici. Sa Istoka na Zapad", *Ekonomist*, Beograd, 13. jun 2005.

<sup>28</sup> Vid. Miroslav Karaulac, *Andrićeve kule i gradovi*, Novi Sad, 2006, str. 109.

<sup>29</sup> P. Oster, *Otkrivanje samoće*, Beograd, 2000, str. 38. Vid. Mira Ž. Radojević, *Božidar Marković 1894-1946. Politička biografija RD 7714*, Univerzitetska biblioteka "Svetozar Marković".

<sup>30</sup> Vid. Mira Radojević, *Božidar Marković...*, str. 16.

<sup>31</sup> Vid. Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

<sup>32</sup> "Rastao je u Travniku, stanovali su pored dve crkve, i deca iz kraja uglavnom su odlazila u dvorište katoličke crkve, jer je tamo bilo trešanja i jabuka. U dvorištu pravoslavne crkve nije bilo voća, pa tamo nisu ni svračali. A najbolje su se zabavljali u džamijama, mešajući vernicima cipele. Bilo je to, znači, detinjstvo kao i svako drugo, bez uspomena na nacionalne sukobe i napetosti". Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

li je mladi Zoran Đinđić mogao biti lišen uticaja "višeznačnosti ambijenta, bogatih sazvučja, to-nova i boja, kakav je nudila Bosna?"<sup>33</sup>

Porodica nije mogla ni da podstakne ni da zadovolji intelektualnu radoznalost mladog Đinđića.<sup>34</sup> Ali su njegovi roditelji, Mila i Dragomir, pokazivali razumevanje za njegovo rano izraženo buntovništvo.<sup>35</sup> U kome se već nazire pitanje slobode koje Dunja Melčić u ovom Zborniku označava kao trajno Đinđićevo pitanje.

Posle očevog penzionisanja, 1967. godine, Đinđić je došao u Beograd. U IX gimnaziji, na Novom Beogradu, završio je srednju školu. Iz straha da se suviše ne radikalizuje, otac je želeo da njegov sin studira nešto praktično – građevinarstvo. On je, pak, neuspešno pokušao da se upiše na Fakultet dramskih umetnosti i studira režiju, zanimalo ga je istraživačko novinarstvo, a završio je kao student čiste filozofije.

Stupanje na Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, oktobra 1971. godine, Zoran Đinđić je smatrao prvom važnom prekretnicom u svom životu. Pred njim se otvorio novi svet: predavanja, debate, knjige. Tu je našao podsticaje i za politički angažman.

Na Filozofskom fakultetu još je sve podsećalo na studentsku pobunu 1968. godine: neizbrisane revolucionarne parole protiv crvene buržoazije; stariji studenti, koji su bili učesnici pobune, a koje je policija, kao legendarnog Vladu Mijanovića, nadzirala i progonila. Atmosferu na katedri za filozofiju posebno je obeležavao položaj grupe od osam profesora deklariranih marksista.

Neki od profesora iz pomenute grupe bili su saradnici filozofskog časopisa *Praxis*, koji je pokrenut u Zagrebu 1965. godine – od 1966. imao je i međunarodno izdanje – i koji je delovao sa pozicija *kritike svega postojećeg*. Oni su takođe bili i među osnivačima i učesnicima Korčulanske letnje škole, koja se u toku cele jedne decenije (1964–1974) održavala svake godine. Raspravama o važnim teorijskim pitanjima, koje su nesumnjivo imale i političke implikacije, ova je institucija stekla zavidan međunarodni ugled i privukla na saradnju filozofe iz celog sveta.<sup>36</sup> Zbog svega toga, Partija je imala ambivalentan odnos prema obe ove institucije. Država ih je finansijski pomagala. U isto vreme, strogo je čuvana granica između teorijskog i političkog. Percipirana u Partiji kao glavni inspirator i organizator studentske pobune 1968. godine, pomenuta grupa beogradskih profesora prešla je upravo ovu granicu. Da bi se sprečilo njeno konstituisanje kao unutrašnje opozicije u Partiji, i izbeglo poimenično isključivanje profesora iz Partije, od kojih su neki bili učesnici antifašističkog rata i stari komunisti, pribeglo se raspuštanju partijske organizacije Filozofskog fakulteta. Oslobođena i formalnih veza sa Partijom koja se deklarirala kao marksistička, grupa filozofa marksista postala je vanpartijska opozicija koja je nastavila da deluje sa pozicija marksizma, odnosno ranog Marxa.

Jugoslovensko društvo je ulazilo u izuzetno dramatično razdoblje sopstvene krize: napad na privrednu reformu (1965) kao na restauraciju kapitalizma i njen krah; uklanjanje Aleksandra Rankovića sa položaja vodećeg čoveka u moćnoj Službi državne bezbednosti od dolaska Komunističke partije na vlast posle Drugog svetskog rata, i reakcija u Srbiji na taj događaj kao antisrpski čin (1966); otvaranje pitanja Kosova, a preko njega i pitanja konstitucije jugoslovenske države (1968); studentska pobuna (1968) kao prvi javni masovni pokret u Jugoslaviji posle dolaska komunista na vlast (1945); sovjetska okupacija Čehoslovačke (1968) sa dalekosežnim poukama o

<sup>33</sup> Miroslav Karaulac, *Andrićeve kule i gradovi...*, str. 20.

<sup>34</sup> "Imali smo pet-šest knjiga tipa: Montgomeri – *Rat u Africi* i Frunze – *Opsada Moskve*. Ja sam to počeo da čitam, ali u tim knjigama ničega za mene nije bilo, tako da u stvari iz kuće nisam poneo nikakav odnos prema svetu". Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

<sup>35</sup> Kao gimnazijalac, poslao je predlog da se iz Ustava SFRJ briše ime Josipa Broza. To je prošlo bez većih posledica. Bio je prvi put priveden u policiju i oduzeta mu je pisaća mašina. Otac je tražio da obeća da slične stvari više neće činiti, i zadovoljio se dobijenim obećanjem.

<sup>36</sup> Vid. Milan Kangrga, "Korčulanska ljetna škola (1964–1974)" u: *Izvan povijesnog događanja. Dokumenti jednog vremena*, Split, 1997.

nemogućnosti reforme državnog socijalizma i partijske države, odnosno o socijalizmu sa ljudskim licem u senci velikodržavnog hegemonizma Sovjetskog Saveza; ishod unutarpartijskih sukoba u Jugoslaviji (Hrvatska – 1971, Srbija – 1972) u korist rigidne restalinizacije Partije.<sup>37</sup>

Pomenuta dinamika događaja nagoveštavala je sukobe koje je vladajuća partijska elita nastojala da predupredi orijentacijom na tvrdi kurs u unutrašnjoj politici i veću ideološku bliskost sa Sovjetskim Savezom. Inteliktualna elita ukazivala je na odsustvo političkih sloboda i vladavinu laži, ali nije, poput elite u Poljskoj, Čehoslovačkoj i Mađarskoj, profilisala alternativu, pa ni alternativno organizovanje.

U tim okolnostima, Zoran Đinđić započinje studije filozofije. Istovremeno, čini i prve korake u politici. On je bio jedan od onih studenata koji na sebe skreću pažnju svojih profesora, ali ne uživaju njihovu nepodeljenu naklonost: "Sa njim je sve nekako drukčije od samog početka."<sup>38</sup> U njegovoj smionosti, neki od profesora vide drskost, u strasnoj radoznalosti i otvorenoj skepsi – pretencioznost, u nepriznavanju autoriteta, iz čega ni sami nisu bili izuzimani – nepristojnost i nedostatak "kućnog odgoja".<sup>39</sup> Sasvim obratno, takvi studenti fasciniraju svoje vršnjake, koji ih priznaju za svoje lidere i stvaraju njihovu harizmu.

Sa manjom grupom istomišljenika, Zoran Đinđić je pomoću glasačke mašine preuzeo rukovodstvo Saveza studenata na Filozofskom fakultetu. Njihov cilj nije bio da ponove 1968. godinu već da odu dalje.<sup>40</sup> Njihova organizacija odgovarala je njihovim ciljevima. Oni su predstavljali "totalnu zajednicu" i radili su konspirativno. Kritika njihovih profesora, i celog pokreta 1968. godine, polazila je, po njima, sa pozicija "radikalnog socijalizma", dok su oni, postšezdesetosaši, "u teoriji bili radikalni komunisti", a "u praksi anarhisti".<sup>41</sup>

Za Đinđića je u ovom periodu od ključnog značaja jedan studentski skup koji je, početkom januara 1974. godine, održan u Ljubljani. Inicijator skupa je bio Fakultetski odbor Saveza studenata Filozofskog fakulteta u Ljubljani. Pozvani su bili studenti svih filozofskih fakulteta iz Jugoslavije, a prisustvovali su samo još predstavnici studenata filozofskih fakulteta iz Zagreba i Beograda. Studente Filozofskog fakulteta iz Beograda predstavljali su Zoran Đinđić i Miodrag Stojanović.

Za skup je bio pripremljen Nacrt rezolucije, koji "vrvi od zaklinjanja u socijalizam, i samoupravljanje, u marksizam i Program SKJ, ali sadrži i 'levu kritiku' konkretnih društveno-političkih prilika u zemlji".<sup>42</sup> To, međutim, nije bila maska.

Nacrt rezolucije ukazivao je ne samo na postojanje krize jugoslovenskog društva već na istorijske okolnosti koje su uticale na promenu njenog karaktera.<sup>43</sup> Suprotno proklamovanim načelima, vlast je centralizovana u rukama političke elite. Raspodela kapitala ne zasniva se na radu već na kapitalu i posredovana je tržištem. Povećane su socijalne razlike i porasla je nezaposlenost. Monopolizam u ekonomiji i politici reflektuje se na informativnu sferu, obrazovanje, nauku i kulturu. Nerešena društvena pitanja onemogućavaju "konstituiranje socijalističke fronte", a su-

---

<sup>37</sup> Vid. Latinka Perović, "Na tragu srpske liberalne tradicije. Ko su i šta su srpski liberali sedamdesetih godina XX veka" u: Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd, 2003.

<sup>38</sup> Prof. dr Zdravko Kučinar u razgovoru sa autorom "Uvoda".

<sup>39</sup> Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

<sup>40</sup> "Mi nismo zavideli šezdesetosašima. Mi smo njih posmatrali sa visine. Oni su bili naivni, mislili smo. Oni su igrali kozaračko kolo. Njih su komunisti prevarili. Nas neće. Mi smo neko ko će da ispravi greške šezdeset i osme". Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

<sup>41</sup> Isto.

<sup>42</sup> Srđa Popović, *Poslednja instanca*, knj. 2, Beograd, 2003, str. 555.

<sup>43</sup> Prema Nacrtu rezolucije, kriza je dobila novi kvalitet onog časa "kada se nije dogodilo i kada se nije moglo dogoditi da se radnička klasa, poluproleterske mase, te socijalistički opredeljeni deo inteligencije i omladine postave sa svojim subjektima i programom nasuprot privilegiranim klasama, kriza je promijenila smjer, uvukla se u organizam ekonomsko-političke vlasti, počela ga rastakati u frakcije i grupe". Isto, str. 557.

zbijanje kritičkog marksizma utiče na "podsecanje komunističke alternative".<sup>44</sup> Iz procepa između reči i dela i rađaju se prve sumnje i nastaje moralna pobuna, koja hrani radikalizam.

Predstavnici vladajućeg poretka videli su u "Nacrtu rezolucije saveza studenata filozofskih fakulteta u Beogradu, Ljubljani i Zagrebu" – "neke vrste novi politički program, novu političku platformu, a u isto vreme pokušaj koji vodi stvaranju političkih subjekata uz već postojeće društveno-političke organizacije".<sup>45</sup> Ali, pre nego što će Nacrt rezolucije ovako okvalifikovati Optužnica javnog tužilaštva u Ljubljani, slovenačka policija je brutalno sprečila održavanje studentkog skupa. Sudeći po detaljnom opisu, koji je dao dvadeset godina kasnije, ovaj susret Zorana Đinđića sa organima gonjenja morao je na njega ostaviti snažan utisak.<sup>46</sup>

Posle hapšenja u Sloveniji, u Beogradu su usledili pretres stana i samica. Pošto je branilac, beogradski advokat Srđa Popović, savetovao okrivljenima da se brane ćutanjem, "tipično siledžijsko ponašanje istražnih sudija u političkim procesima" imalo je cilj "da se slomi volja okrivljenog i od njega, protivno njegovoj volji, dobije odgovor, odn(osno) izjava".<sup>47</sup>

Nastojanje istrage da u grupi studenata izazove razdor i stvori nepoverenje prema profesorima, rezultiralo je pojačanom radikalizacijom studenata. Oni su formirali štrajkački odbor koji je, zavisno od procene situacije, mogao da pozove čitav Univerzitet na generalni štrajk. Zbog toga su bili svakodnevno napadani u štampi.

Napokon, novembra 1974, u Ljubljani je održano suđenje. Šestorica studenata, među kojima i Zoran Đinđić, bili su osuđeni na po godinu dana zatvora.

Pritisak međunarodne javnosti pomogao je osuđenim studentima da izbegnu izdržavanje zatvorske kazne. Osim toga, zbog namere koja je tada postojala da se Tito kandiduje za Nobelovu nagradu za mir, ni vlast nije htela da zateže konopac do kraja.

Zoran Đinđić je uvek "brzao".<sup>48</sup> Tako je, koristeći odredbu Statuta Filozofskog fakulteta po kojoj je student koji je u prve dve godine studija ostvario prosek ocena iznad 8 (osam), mogao da ubrza studije, Zoran Đinđić diplomirao već 6. decembra 1974. godine.<sup>49</sup> Odbrana njegovog diplomskog rada predstavljala je mali događaj na fakultetu. Zbog neuobičajeno velikog broja prisutnih, među kojima je najviše bilo studenata, odbrana diplomskog rada Zorana Đinđića morala je biti premeštena iz sale u kojoj su obično polagani diplomski ispiti – "u velikom salu 310". Zbog intelektualnih sposobnosti koje je ispoljio u toku studija, ali možda mnogo više zbog svog političkog angažovanja za koje je već bio platio prvu cenu, Đinđić je imponovao studentima.

Na istom Filozofskom fakultetu, Đinđić je upisao postdiplomske studije. Kolebao se između nauke i politike, ali nema tragova da mu je nudena akademska karijera, što bi ga stavilo u situaciju da napravi izbor. Pisao je i objavljivao prikaze časopisa i knjiga, najviše za Treći program Radio Beograda, koji je bio namenjen obrazovanoj publici, držao visok profesionalni nivo i postao elitna institucija u okviru koje su nastala čitava filozofska i književna dela, kao, na primer,

---

<sup>44</sup> Isto.

<sup>45</sup> Isto, str. 559.

<sup>46</sup> "Probudilo nas je jako svetlo. Soba je bila puna policajaca sa mašinkama i reflektorima uperenim u nas. Onda su nas u gaćama izbacili napolje. Oko kuće je bio lanac milicionera–graničara, isto tako sa mašinskim puškama. Bila je mesečina, videla se reka i magla nad rekam. Bile su dve 'marice', ali oni su nas svih petnaest strpali u jednu. Jedva smo stali unutra, nismo mogli da dišemo.

Vozili su nas jedan sat i doveli nas u jednu seosku kuću koja mora da je bila punkt KOS ili DB. Jer, mada nije imala nikakvih oznaka, unutra je bila potpuno opremljena. Postojala je čak i soba sa gumenim zidovima. Tu su nas držali jedan sat. Ispitivali su nas, ali nas nisu tukli. Onda su nas pustili." Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

<sup>47</sup> Srđa Popović, *Poslednja instanca*, knj. 1, str. 53, 55.

<sup>48</sup> Prof. dr Zdravko Kučinar, isto.

<sup>49</sup> Zoran Đinđić, *Karl Korsch i reafirmacija revolucije u marksizmu* (diplomski rad). Komisija: Mihailo Marković, mentor, Miladin Životić i Zdravko Kučinar. Ocenjen: pismeni (klauzura): 8 (osam), usmeni (domaći rad): 9 (devet). Iz privatne arhive prof. dr Zdravka Kučinara.

osmotomnik Radomira Konstantinovića *Biće i jezik*. Pokušao je, ipak, da nađe neko stalno zaposlenje. Posao nije birao. I pre nego što je otišao na Zapad, on je znao da, ako čovek hoće da bude autonoman, mora živeti od svoga rada.<sup>50</sup> Na Zapadu je shvatio da je to osnova civilizacije.<sup>51</sup> U Beogradu, posle studija, konkurisao je za razne poslove: od profesora do magacionera. Svuda je nailazio na zatvorena vrata. Tada je, ali i ne samo zbog toga, odlučio da ode iz zemlje.

## 2. Životno i intelektualno sazrevanje

### *Odlazak u Nemačku*

O odlasku Zorana Đinđića u Nemačku, početkom 1977. godine, i o njegovom tamošnjem višegodišnjem boravku, postoje razne anegdote, naročito o njegovim odnosima sa Jürgenom Habermasom. U stvaranju i dograđivanju tih anegdota Đinđić je i sam učestvovao.<sup>52</sup> Pouzdane opise Đinđićevih početaka u Nemačkoj treba tražiti u radovima dvoje autora koji su ga u to vreme dobro poznavali, ali koji se nisu oslonili samo na svoja sećanja već i na proučavanja.<sup>53</sup>

Za mladog diplomiranog filozofa, Nemačka je bila logičan izbor iako je njegovo znanje nemačkog jezika tada bilo samo udžbeničko.<sup>54</sup> "Ja sam u Nemačku otišao", govorio je Đinđić, "jer sam se pre toga bavio nemačkom filozofijom a bila mi je želja da na tome doktoriram. Kad smo mi studirali, pojam filozofije bili su Kant i Hegel."<sup>55</sup>

U Nemačkoj Đinđića je posebno privlačio Frankfurt zbog aure koju je za filozofe imala "Frankfurtska škola".<sup>56</sup> Govorio je: "Za mene je čitav Frankfurt bio utopijsko mesto – tu su pored Frankfurtske škole spadali i Geteov univerzitet, zatim tadašnji Kon-Bendit, generacija '68, demonstracije, naravno i stambene komune."<sup>57</sup>

U jednu takvu komunu smestio se i Zoran Đinđić. Domaćin je bio Zagrepčanin Ivan Glaser, tada docent na Univerzitetu, koji je za Đinđićeve početke u Nemačkoj značio vrlo mnogo.<sup>58</sup> Kroz ovu komunu prolazili su ili su u njoj duže boravili mnogi studenti i doktoranti. Kao svoj uži krug, osim Ivana Glasera, Zoran Đinđić pominje: Dunju Melčić, Ernsta Köhlera, Ralfa Papea, Aleksandra Seiza i Dragoljuba Mićunovića.<sup>59</sup>

---

<sup>50</sup> "Ništa nisam dobio od društva, to mogu sa zadovoljstvom da kažem. Nisam nikad imao ni stipendiju. Otišao sam u inostranstvo privatno, tamo sam živeo, zarađivao za život [...] Kada sam se vratio, kupio sam stan, a državni nikad nisam imao i s ponosom mogu da kažem da sam sa svojih deset prstiju zaradio to što imam." Zoran Đinđić, "Ja sam srpski čovek", *Intervju*, Beograd, 6. jun 1997. Razgovor vodili Snežana Rakočević–Novaković i Vladimir Milutinović.

<sup>51</sup> "U Srbiji postoji odnos prema radu koji je prilično statusan... Na Zapadu nije tako. Tamo, ako imaš problem, rešavaš ga sredstvima koja imaš na raspolaganju. Ako su ti potrebne pare – taksiraš, radiš na benzinskoj pumpi, radiš bilo šta." Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 182.

<sup>52</sup> Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

<sup>53</sup> Op. cit. Ernst Köhler i Dunja Melčić.

<sup>54</sup> Zoran Đinđić nije učio nemački jezik u školi već privatno, da bi mogao da čita nemačke filozofske klasike; govorni jezik naučio je tek po dolasku u Nemačku.

<sup>55</sup> Zoran Đinđić, "Ja sam srpski čovek..."

<sup>56</sup> Vid. u ovom Zborniku: Iring Fečér, "Sećanje na jednog hrabrog filozofa".

<sup>57</sup> Zoran Đinđić, "Jezik Kanta i Hegela", *NIN*, Beograd, 10. mart 2003.

<sup>58</sup> Ivan Glaser i Ernst Köhler dolazili su u Beograd, da bi pripremili memorijalni skup u Konstanzu povodom prve godišnjice ubistva Zorana Đinđića. Tom prilikom su ispričali, da su po Đinđićevom povratku iz Nemačke često boravili u Beogradu. Odlazili su i na Kosovo pozajmljujući Đinđićev automobil. Kada je on već postao aktivan na političkoj sceni Srbije, iz bojazni da mu ne naprave neku nezgodu, predložili su mu da iznajme neki automobil. On je na to reagovao pitanjem: "Mislite li vi da nas trojica treba da sednemo na psihijatrijski kauč?" Pamtili su ga kao veoma tolerantnog čoveka.

<sup>59</sup> Vid. Uvodna napomena u: Zoran Đinđić, *Jesen dijalektike*, Beograd, 1987.

Đinđić je u Nemačku stigao kao zagovornik ideja radikalne levice. U to vreme, Nemačku i celu Evropu potresale su terorističke akcije *Crvenih brigada* (Rote Arme Fraktion – RAF). Predvodnici su bili Andreas Baader, Ulrike Meinhof i Gudrun Ensslin. Poznati kao trojka iz Stammheim, kasnije su u tom zatvoru izvršili samoubistvo. Orijentisani na borbu protiv države i, kako su oni smatrali, njenog represivnog aparata, bili su nezaobilazna tema u razgovorima u intelektualnim krugovima, ali bez šireg odjeka.

U toku studija u Beogradu Zoran Đinđić je dao dovoljno dokaza, a mnogo kasnije je i govorio, "da je i sam bio sklon radikalnim rešenjima", i to na osnovu uverenja, da "ako su studenti u nekom društvu nezadovoljni, to društvo ne može biti dobro".<sup>60</sup> Debata o nasilju učinila ga je skeptičnijim prema organizaciji Baader–Meinhof i njenim metodama borbe: "Habermas me je ubedio. Tako sam i ja postao kritičniji".<sup>61</sup> Posle povratka iz vojske 1979. godine, Đinđić nije više pokazivao interesovanje za RAF.

Za Đinđića je bio karakterističan istovremeni rad na više projekata. Između 1977. i 1979. godine, u okviru projekta Instituta za filozofiju Filozofskog fakulteta, radio je na jednom istraživanju genealogije, porekla sistema nemačke filozofije, nemačkog idealizma.<sup>62</sup>

Ne zna se sa kakvim je znanjima o anarhizmu Zoran Đinđić otišao u Nemačku. Ali je izvesno da se tamo posvetio njegovom temeljnom proučavanju. Njegove tadašnje kolege i prijatelji u Nemačkoj svedoče da je imao čitavu biblioteku o anarhizmu.

Iako su teoretičari ruskog anarhizma, posebno Bakunjin i Kropotkin, uticali na Srbe, prvi na socijaliste u XIX veku<sup>63</sup>, a drugi na pripadnike revolucionarne terorističke organizacije *Mlada Bosna* na početku XX veka<sup>64</sup>, Đinđićevo interesovanje za anarhizam bilo je podstaknuto aktuelnim razlozima.

U potrazi za novom ideologijom, koja je imala da ispuni vakuum posle ideologija koje su dominirale u XX veku, na Zapadu je poraslo interesovanje za anarhizam. U akademskom smislu, ono tu zapravo, za razliku od Istoka, nikad nije ni prestalo, posebno zahvaljujući L'international Institut Vor Sociale Geschiedenis u Amsterdamu. Mnogo više od anarhizma kao učenja, šezdesetih godina XX veka reaktuelizovani su metodi borbe anarhista, ali pre svega njihov revolucionarni etos slobode. Pisano delo Zorana Đinđića otkriva uticaj ovoga etosa na njegovo formiranje, a njegov život – mnogo više od uticaja.

U središtu interesovanja za anarhizam koje je podstakao studentski pokret 1968. godine, našao se P. A. Kropotkin, poslednji među velikim teoretičarima ruskog anarhizma, i to iz nekoliko razloga. Pre svega zbog svog opšteg intelektualnog i životnog stava<sup>65</sup>. Zatim, zbog svoje "ideje solidarnosti i samoorganizovanja", i to ne kao izraz reakcije "na krizu podržavljenog socijalizma", već na krizu "tradicionalnog političkog sistema u demokratskim društvima Zapada", čime je "na

---

<sup>60</sup> Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 202.

<sup>61</sup> Isto.

<sup>62</sup> Pomenuto istraživanje rezultiralo je knjigom: Zoran Đinđić, *Subjektivnost i nasilje. Nastanak sistema idealizma u nemačkoj filozofiji*, Beograd, 1982.

<sup>63</sup> Vid. Latinka Perović, Cilj revolucije: novo društvo, a ne nova država (*Mihail Aleksandrovici Bakunjin*), u *Ista, Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 1, Beograd, 1985, str. 117–136.

<sup>64</sup> Latinka Perović, *Tragovi P.A. Kropotkina kao naučnika i socijalnog mislioca kod Srba* u: *Ista, Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd, 1993, str. 127–142.

<sup>65</sup> Veličina tragike tog stava izazivala je divljenje i protivnika revolucije. U svojim uspomnama Ivan Bunjin piše: "Može li se smisliti nešto strašnije? Skoro ceo život, život čoveka koji je nekada bio posebno blizak Aleksandru Drugom, bio je procerdan na revolucionarna maštanja, na maštanja o anarhičnom raju – i to među nama: bićima koja nismo još dobro naučili da idemo na zadnjim šapama! – i završio se smrću u hladnoći, gladu, uz luč koji dimi usred najzad ostvarene revolucije, *nad rukopisom o ljudskoj etici*". Ivan I. Bunjin, *Uspomene*, Beograd, 2005, str. 48.

određeni način potvrđeno Kropotkinovo uverenje da tek razvijena industrijska društva omogućavaju uspostavljanje trajnijih oblika samoorganizovanja".<sup>66</sup>

Najzad, obnovljeno interesovanje za anarhizam podsetilo je na zaboravljenu debatu između autoritarnih i liberterskih socijalista. U proučavanjima Marxa, Đinđić je takođe našao snažan podsticaj za to.<sup>67</sup>

Na temelju svog veoma dobrog poznavanja ruskog revolucionarnog nasleđa,<sup>68</sup> Đinđić je problematizovao pitanje revolucionarnog subjekta, odnos pokreta i partije, ciljeva i sredstava u revoluciji. Za razliku od autoritarnih socijalista koji su u revolucionarnoj organizaciji videli *alfu* i *omegu* revolucije, a u njenoj političkoj vlasti – glavni instrument socijalne revolucije, Đinđić je, pomoću Kropotkina, podsećao da zadatak revolucionara nije da vojno ili politički pripreme revoluciju, "nego da rade na okupljanju konstruktivnih socijalnih snaga koje će biti kadre da u socijalnoj demontaži, koja se uvek dešava bez plana i volje pojedinaca i grupa, konstruktivno deluju".<sup>69</sup> Kropotkin nije dolazio u iskušenje "da u interesu ostvarenja revolucionarnih ciljeva instrumentalizuje ljude ili organizacije sa kojima je sarađivao, ili da na bilo koji način otvoreno ili prećutno pristane na takvo instrumentalizovanje".<sup>70</sup> Iako je Kropotkinovo razumevanje revolucije inspirisalo političko delovanje samo na marginama istorije, kriteriji koje je formulisao, po Đinđiću, "danas (1984 – L.P.) su podjednako plauzibilni kao i pre jednog veka".<sup>71</sup> Nekih od tih kriterija, kako će se videti, držao se i sam Đinđić.

U političkim spisima Zorana Đinđića ne prepoznaje se njegova lektira, što je čest slučaj kod intelektualaca kad uđu u aktivnu politiku: kad govore ili pišu o tekućoj politici "vide im se rebra". Đinđićeva politička misao sintetizuje raznovrsna znanja i iskustva, i predstavlja važan element konteksta u kome je, sledeći unutrašnji imperativ odgovornog političara i državnika, donosio odluke od bitne važnosti, poput onih da 5. oktobar 2000. ne sme da se pretvori u krvoproliće i da Slobodan Milošević mora da bude izručen Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju u Haagu.

Ali, vratimo se osnovnom motivu Đinđićevog odlaska u Nemačku. Koncentrisao se na izradu doktorata na Univerzitetu u Konstanzu. Mentor mu je bio profesor Albrecht Wellmer, Habermasov učenik, a ne Habermas, kako kaže jedna anegdota. Čak i oni poznavaoци Zorana Đinđića koji mu priznaju originalnost u interpretaciji Marxa, smatraju da je doktorat radio u žurbi: dovršenu formu dao mu je tek u pripremi njegovog izdanja na srpskom jeziku.<sup>72</sup> Uobičajeni rok za izradu doktorata, između četiri i pet godina, Đinđić je skratio na dve godine, jer ga je čekalo odsluženje vojnog roka.

Vreme provedeno u vojsci, u Mostaru i Čapljini, smatrao je za "najgori period u svom životu".<sup>73</sup> Ono se podudarilo sa dugim bolovanjem i umiranjem Josipa Broza Tita. Zemlja je bila u znaku neke mukle tišine i neizvesnosti. Đinđić je jedva dočekaо kraj vojnog roka: "Ne svraćajući u Beograd, pravo sa mostarskog aerodroma odleteo je u Frankfurt. Prvih mesec dana proveo je se-

---

<sup>66</sup> Zoran Đinđić, *Beleške o P. A. Kropotkinu* u: P. Kropotkin, *Zapisi jednog revolucionara*. Prevela Jaroslava Široka. Beograd, Mladost (b.g.), str. 11.

<sup>67</sup> Zoran Đinđić, "Idejno poreklo političkog totalitarizma. Šta Lenjin navodno 'duguje Bakunjinu'", *Književne novine*, Beograd, 10. juni 1982.

<sup>68</sup> Vid. Zoran Đinđić, "Petar Kropotkin – nepomućena vera u samoorganizovanje naroda" u: Petar Kropotkin, *Anarhizam i moral*. Izbor tekstova, beleške i pogovor Zoran Đinđić. Predgovor Predrag Matvejević. Preveli Jaroslava Široka i Zoran Đinđić. Beograd, 1984.

<sup>69</sup> Isto, str. 250.

<sup>70</sup> Isto, str. 238.

<sup>71</sup> Isto, str. 239.

<sup>72</sup> Zoran Đinđić, *Jesen dijalektike. K. Marks i utemeljenje kritičke teorije društva*, Beograd, 1987.

<sup>73</sup> Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

deći u kafićima i ispunjavao dane, i sebe, životom koji je pulsirao oko njega."<sup>74</sup> A zatim je ponovo krenuo u biblioteke i arhive.

Zoran Đinđić je dobio prestižnu Stipendiju Alexander von Humbolt (1982–1984), za koju su mu preporuke dali ugledni jugoslovenski profesori Gajo Petrović iz Zagreba i Ljubomir Tadić iz Beograda.<sup>75</sup> Stipendija je bila namenjena mladim naučnicima iz celog sveta koji su već imali doktorat i počeli naučnu karijeru. Njeni uživaoci su praktično za ceo život stupali u nemačku intelektualnu zajednicu. Tada je Habermas bio Đinđićev mentor, ali susreti nisu bili česti: prema svedočenju Đinđićevih kolega u Nemačkoj, bilo ih je samo nekoliko.

Početkom osamdesetih godina Đinđić se posvetio proučavanju Hegela, ali i autora kao što su Reinhardt Koselleck, Niklas Luhmann i Carl Schmitt. To je bio njegov konačni rastanak od marksizma.

Ali, Nemačka nije za Đinđića bila samo zemlja filozofije. U njoj je on upoznao "prvo zapadno društvo"<sup>76</sup>: njegove institucije, temeljne vrednosti i kriterije. Njegov boravak u Nemačkoj podudarao se sa njenim ekonomskim oporavkom i obnovom demokratije posle Drugog svetskog rata. Istovremeno, sa otvaranjem pitanja odgovornosti u literaturi, istorijskoj nauci, na filmu, u studentskoj generaciji 1968. godine – za nacističku prošlost. "Bilo je to vreme promena i nezadovoljstva u Nemačkoj. Niko zapravo nije znao zbog čega su ljudi tako nezadovoljni. Ali, vladalo je svojevrsno osećanje da su ideali izdani. Da ljudi iz nacističkog perioda još imaju previše uticaja i da nije bilo razračunavanja sa prošlošću. Ja sam, naravno, bio na strani nezadovoljnih, jer sam mislio da oni, kao deca generacije nacizma, moraju biti u pravu."<sup>77</sup>

Moralna pobuna protiv restauracije pod vidom ekonomske obnove i raskrinkavanje novo-pečenih demokrata koji u odbijanju zaborava vide ugrožavanje "demokratske integracije", suštinski se dotaklo Đinđića<sup>78</sup>. On je učestvovao u demonstracijama čija je lozinka bila: "Nesposobnost Nemaca da žale".

U tom protestnom pokretu u Nemačkoj protiv zaborava prošlosti, Đinđić je prepoznao etiku odgovornosti kao temeljnu vrednost zapadnoevropske civilizacije. Zbog tog nauka je, kako je govorio, bio veliki ljubitelj sociologa Maxa Webera<sup>79</sup>. Ta etika podrazumeva da se, u ime odbrane naroda od kolektivnog identifikovanja sa zlom, ne potru ožiljci zla. Povodom smrti Heinricha Bölla, Đinđić je napisao: "Oni koji su fašizam predstavljali kao 'tehnički kvar' u mašini istorije, nisu mogli, a nisu ni želeli, da u Belovom partizanskom ratu protiv Nemaca vide ono što ga je pokretalo, ljubav prema Nemcima... Pesnik među ruševinama nije, i pored nepomirljive ironije, prestajao da bude sanjar o sreći svog protivrečnog naroda. Međutim, istovremeno sanjar koji se bori protiv iluzija" ...<sup>80</sup>

Značaj koji je za Zorana Đinđića imalo nemačko iskustvo suočavanja sa prošlošću, postao je merljiv tek kada se on sâm našao pred istim iskušenjem u vlastitom narodu. Već 1997. godine, Zoran Đinđić je pisao: "Kod nas mora da se prihvati kolektivna terapija, koja mora da se vrši individualno... to mora da bude proces suočavanja sa sobom." Za razliku od Nemaca, "mi moramo to sami da obavimo". Pre svega, elita mora da preispita "teške greške" koje je pravila "u strateš-

---

<sup>74</sup> Isto.

<sup>75</sup> Ljubomir Tadić, "Jedno tužno sećanje na Zorana Đinđića", *Filozofija i društvo*, br. XXII–XXIII, Beograd, 2003, str. 11.

<sup>76</sup> Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 201.

<sup>77</sup> Isto, str. 203.

<sup>78</sup> Posle ratova devedesetih godina u Jugoslaviji govorio je: "Treba da otvorimo javnu diskusiju i pustimo da prošlost ispliva na površinu, a onda da je sahranimo po svim pravilima. Jer, sigurno je da je u toj mrtvoj prošlosti bilo mnogo zločina i da će nam se bez te katarze ona stalno vraćati kao avet". Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 113.

<sup>79</sup> Isto, str. 124.

<sup>80</sup> Zoran Đinđić, *Na vest o smrti Hajnriha Bela. Pesnik među ruševinama*, NIN, 21. jul 1985.

kim procenama... pokušavajući da te greške prikaže kao Božji prst i kao signale izabranosti i superiornosti".<sup>81</sup> Ali i narod: "to je bila kolektivna avantura", i "sada je prilika da se vidi koliko su ljudi naučili iz katastrofa koje su nam se dogodile poslednjih sedam-osam godina. Ako nisu naučili, slede nam nove katastrofe"...<sup>82</sup> Đinđić i predviđa i upozorava: "Ako to ne shvatimo, slobodno mogu da kažem da će uslediti dalje smanjivanje državne teritorije, dalje raseljavanje naroda, dok ne dođe do formacije u kojoj ćemo moći, da i obavimo kolektivnom analizom i da shvatimo gde smo grešili i koje greške ne treba da ponavljamo."<sup>83</sup>

Za prijatelje i poznanike, Đinđić se iz Nemačke vratio "kao drugi čovek": "bio je smireniji, sebe je opisivao kao građanskog liberala, ambicije su mu bile više intelektualne nego političke".<sup>84</sup> U akademskim krugovima smatran je "nemačkim đakom", u javnosti – "nemačkim čovekom" – što god to značilo, pod režimom Slobodana Miloševića "nemačkim špijunom". Situiran je u teoriju zavere i u jedan od važnih srpskih stereotipa o Nemcima kao trajnim neprijateljima Srba.<sup>85</sup> To što je u Nemačkoj, kao pripadnik njene intelektualne zajednice i kao sjajan znalac nemačkog jezika, kao lider demokratske opozicije i prvi demokratski izabrani premijer u svojoj zemlji, bio simpatično lice, a u svetu novo lice Srbije, u njegovoj vlastitoj zemlji nije mu išlo u prilog. Naprotiv! U istoj meri to važi i za njegova uveravanja javnosti u Srbiji da su, naročito posle petooktobarskih promena, nemački mediji, političari, privreda i industrija izrazito skloni saradnji sa Srbijom. Prednosti koje je Đinđić imao – "odnos međusobnog razumevanja i poverenja i političkog dijaloga"<sup>86</sup> sa Nemačkom kao ekonomski najsnažnijom i liberalnom evropskom državom, a pogotovo činjenica da u istoriji Srbije niko kao on nije "sa nemačkim kancelarom i njegovim okruženjem imao tako bliske odnose"<sup>87</sup> – smatrale su se manama Zorana Đinđića i razlozima za sumnju u njegove političke namere.

### 3. Između nauke i politike

#### *Povratak u zemlju*

Po povratku sa odsluženja vojnog roka, koji je doživeo kao bekstvo iz zatvora, Zoran Đinđić je još četiri godine stalno boravio u Nemačkoj baveći se filozofijom. Od polovine osamdesetih godina prošlog veka počeo je češće da dolazi u Beograd i da se u njemu duže zadržava.

Zoran Đinđić je stalno održavao vezu sa profesorima marksistima koji su, posle desetogodišnje borbe, odlukom Skupštine Srbije od 28. januara 1978. godine, konačno bili uklonjeni sa Filozofskog fakulteta. Ostali su, međutim, u većini, "u jednoj iznuđeno formiranoj naučnoj instituciji, Centru za filozofiju i društvenu teoriju, kasnije preraslom u Institut za filozofiju i društvenu teoriju".<sup>88</sup> Zajedno sa književnikom Dobricom Ćosićem predstavljali su najuticajniju opozicionu grupu u Beogradu. Bili su povezani sa intelektualcima iz drugih jugoslovenskih republika, a imali

---

<sup>81</sup> "Zoran Đinđić o agresivnoj fazi Demokratske stranke. Krug dvojke kao državna granica". Razgovarao Nenad Stefanović. *Duga*, Beograd, 16–29. avgusta 1997.

<sup>82</sup> Isto.

<sup>83</sup> Isto.

<sup>84</sup> Stojan Cerović, *Izlazak iz istorije...*, str. 26.

<sup>85</sup> O žilavosti tih klišeja, ali i ne samo o njoj, govori susret Zorana Đinđića sa jednom seljankom u Leskovcu 1998. godine. "Da li sam stvarno Hitlerov unuk?" – kaže Đinđić da ga je ona pitala i nastavlja: "Ona time nije ništa loše mislila, ali o meni se pričaju takve apsurdne priče. Ona polazi od toga da je Hitler imao sina kome je pred smrt zaveštao da osvoji Balkan jer to njemu samom nije pošlo za rukom. Ovaj sin je opet imao sina, koga je odmah doveo da živi u Srbiji – i ja bi trebalo da budem taj sin, koji vreba kako da ostvari Hitlerovo zaveštanje. To je verovao i sam Milošević." Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 204–205.

<sup>86</sup> Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 142.

<sup>87</sup> Isto, str. 143.

<sup>88</sup> Dragoljub Mićunović, *Moja politika*, Beograd, 2005, str. 19.

su i razvijene međunarodne veze: "slučaj beogradskih profesora" bio je internacionalizovan. Iako su ostajali na nivou kritike i nisu radili na organizovanju šireg opozicionog pokreta, vlast je u njima videla svog glavnog političkog konkurenta.<sup>89</sup>

Grupu su objedinjavala dva činioca: politički ciljevi (protiv Tita i protiv monopartijskog sistema) i progon zbog verbalnog delikta. Kada su ovi činioци nestali, pokazalo se da je i politička, pa i teorijska homogenost grupe bila manja od one koja se pretpostavljala. Ne objašnjavajući svoj odnos prema marksizmu, oni su učinili nejasnim stari/novi identitet. Osim toga, pripadnici ove iste grupe našli su se na čelu više političkih partija koje su devedesetih godina prošloga veka pre-mrežile političku scenu Srbije, a koje su ostvarile konsenzus oko nacionalne politike.<sup>90</sup> Iz ove grupe proizašli su i nosioci dveju najznačajnijih državnih funkcija posle petooktobarskih promena: dr Vojislav Koštunica, predsednik SR Jugoslavije i dr Zoran Đinđić, predsednik Vlade Republike Srbije<sup>91</sup>.

Van svake je sumnje da je Zoran Đinđić delio političke ciljeve ove grupe. Ali, on je znao biti i radikalniji i liberalniji u odnosu na nju. U stvari, postojalo je više razlika koje su stvorile iz-vesnu napetost koja će ostati do kraja. Nije, naravno, zanemarljiva ni generacijska razlika: Zoran Đinđić nikada nije pripadao Komunističkoj partiji pa nije ni mogao biti disident. Glavne su, ipak, teorijske razlike.

Posle prvih saznanja do kojih je došao studirajući u Nemačkoj, Zoran Đinđić je zamerao svojim profesorima što su njegovu generaciju držali u "duhovnom marksističkom getu".<sup>92</sup> Zapravo, "jedan emocionalni sklop u kome je nekoliko generacija studenata filozofije i sociologije so-cijalizovano, politički socijalizovano", a to je "odnos jedne marksističke orijentacije prema tradici-ji liberalizma, prema tradiciji evropskog liberalizma".<sup>93</sup>

Posle doktorata o Marxovoj teoriji, Đinđić je praksis-marksizam video kao socijalnu utopi-ju u čijem je središtu čovek. On je odbijao kritiku praksis-marksista sa sholastičkih pozicija, po kojoj praksis-marksisti, participirajući u poretku koji kritikuju, objektivno doprinose njegovom održavanju. Po njemu je bitno da praksis-marksisti, tražeći kriterije kritike u povratku Marxovoj teoriji, nisu mogli iskristalisati alternativu: "Drugim rečima, ovaj neomarksizam, doduše, nastaje kao kritika staljinizma, ali kao kritika unutar zahteva za vraćanjem izvornoj teoriji. Praksis-mark-sizam na taj način zadržava tradicionalni front prema "građanskom društvu", otvarajući još i front prema sovjetskoj verziji marksizma / socijalizma."<sup>94</sup> Đinđić je išao drugim putem: okrenuo se pi-tanju kako Marx uopšte utemeljuje svoju teoriju.

Od svog povratka u domaću stručnu javnost, Zoran Đinđić je problematizovao pitanje libe-ralizma. On je ukazivao na nužnost razlikovanja teorija i ideologija liberalizma s jedne strane, i institucija i političkih pokreta s druge strane. Kao i na razlikovanje samokritike građanske civili-zacije i radikalne kritike te civilizacije, koja može dolaziti sa pozicija drugih civilizacija ili sa sta-

---

<sup>89</sup> Jedan od vodećih političkih ljudi u Srbiji toga vremena u svojim dnevničkim beleškama piše: "Danas je u Skupštini SR Srbije doneta odluka o udaljavanju 8 nastavnika Filozofskog fakulteta i time je to pitanje skinuto s dnev-nog reda. Oni su, međutim, uspeali da u velikoj meri zainteresuju mnoge pojedince i institucije u inostranstvu i da orga-nizuju, čak, akciju za 'zaštitu intelektualnih sloboda i slobode nauke u Jugoslaviji'. To će, svakako, da traje i oko toga ćemo imati još dosta problema i teškoća... To sve spada u deo psihološkog specijalnog rata protiv naše zemlje, sve više rastuće, smišljene i dobro organizovane akcije pritisaka na nas". Dragoslav Draža Marković, *Život i politika 1967–1978*, 2, Beograd, 1987, 28. januar 1978, str. 90.

<sup>90</sup> Dragoljub Mićunović, *Moja politika...*, str. 20.

<sup>91</sup> Dugogodišnji upravnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, dr Božidar Jakšić, izneo je, u jednoj televi-zijskoj emisiji stanovište da, s obzirom na potrebnu političku širinu posle promena u Srbiji, ovu činjenicu ne smatra pri-rodnom.

<sup>92</sup> Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

<sup>93</sup> Zoran Đinđić u: *Liberalizam i socijalizam (Liberalne i socijalističke ideje na tlu Jugoslavije)*. Urednik Dra-goljub Mićunović. Beograd, 1984, str. 44.

<sup>94</sup> Zoran Đinđić, "Praksis-marksizam u njegovoj epohi", *Theoria*, br. 1–2, Beograd, 1988, str. 64.

novišta vlastite evropske prošlosti (na primer, prirodnog prava). Ali, što se tiče liberalizma u Jugoslaviji, "nije se tu radilo o nekom običnom zaboravu, nego o organizovanom blokiranju čitavog kompleksa mogućnosti koje su, prividno ili stvarno, morale biti isprobane u novijoj istoriji našeg društva".<sup>95</sup> Otkrivanje liberalizma razumevalo se kao kritika postojećeg socijalizma i odbacivano je sa ideološkom nepomirljivošću.<sup>96</sup> Među marksistima, bez obzira na njihove međusobne razlike, postojalo je jedinstvo u odbacivanju liberalizma kao ideologije "građanskog društva". Marksistička kritika liberalizma kulminirala je u tri teme: sloboda i individualizam, privatna svojina i pravna država. Đinđić će tek imati da otkriva korene antiliberalnih ideologija u Srbiji koje su se manifestovale u: kolektivnoj slobodi naroda od drugog, socijalnoj jednakosti kroz jednakost malog poseda, narodnoj državi koja se temelji na samoupravi naroda i narodnoj partiji kao vezivnom tkivu države.

U odnosu na najuticajniju opozicionu grupu,<sup>97</sup> Đinđić je isticao još jednu svoju osobenost: "nikada nisam bio nacionalista".<sup>98</sup> U mladosti on se, čak, deklarirao kao nacionalno neopredeljen.<sup>99</sup>

Đinđić je imao razvoj tipičan za srpskog intelektualca sa atipičnim rezultatom. Školovao se na nemačkoj filozofiji, ali je svoje intelektualno formiranje završio u nemačkoj intelektualnoj zajednici. On se svesno profilisao kao *zapadnjak*. Verovao je u snagu ideja, ali im je prilazio racionalno a ne eshatološki: "Ja sam oduvek bio takav intelektualac koji se pita o posledicama ideja. Nikada nisam bio zadovoljan time što sam razumeo ideje, uvek sam pitao šta one donose. Kako se to ostvaruje? Takvi su zapadni intelektualci u Engleskoj, u Americi. Ali, slovenski intelektualci su više skloni religioznoj intelektualnosti, da kažu: motivi su lepi, a što se stvarnosti tiče time treba da se pozabave drugi."<sup>100</sup> Zrelost i pojedinca i naroda podrazumevala je, po Đinđiću, deemoci-onalizaciju politike kao preduslova da ideologije budu njome zamenjene: *odrastanje*, kako je znao da kaže.

Sa svim pomenutim karakteristikama, koje su jedni smatrali njegovim nedostacima a drugi njegovim prednostima, Zoran Đinđić je stvarao napetosti i među političkim istomišljenicima i među ličnim prijateljima. U haotičnoj opoziciji devedesetih godina – pogotovo. A za režim, prema čijem je glavnom predstavniku sebe video kao "ontološku suprotnost", Zoran Đinđić će tek postati i fizički nepodnošljiv.

Da bi mogao češće da dolazi i duže ostaje u Beogradu, Zoran Đinđić se, 1. juna 1986. godine zaposlio u Centru za filozofiju i društvenu teoriju. Još uvek je kružio između Frankfurta, Beča i Beograda, i kolebao se između nauke i politike. "Na naučnom području 'ličnost' ima samo onaj koji svojoj stvari služi čisto"<sup>101</sup> – pisao je Max Weber. A Đinđić je znao: "Uz politiku naprosto ide i to da čovek uprlja ruke."<sup>102</sup> Ali, znao je i to da je politika u Srbiji pionirski posao. Odluka, dakle, nije bila jednostavna.

<sup>95</sup> Zoran Đinđić, "Marksizam i liberalizam – predlog za polemiku", *Theoria*, br. 1–2, Beograd, 1986, str. 234.

<sup>96</sup> Svaki pokušaj reformi koji se javljao unutar vladajuće partije, kvalifikovan je kao liberalizam, odnosno kao razbijanje ideološkog jedinstva. Vid. Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Dilasa do danas*, 1–2, Beograd, 1972.

<sup>97</sup> Đinđić ima u vidu Dobricu Ćosića, koga je poznao od 1972. godine, i koji je "već tada važio za srpsku majku, pri čemu je imao taj korektiv da je bio partizan". Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

Oslanjajući se na svoja sećanja Dobrica Ćosić u svojim dnevničkim beleškama, 12. marta 2003. godine piše: "I on (Zoran Đinđić – L.P.) je bio čovek moje bašte i mog sveta. Mladić koji je išao za mnom, koji me je sledio od studentske pobune 1968. godine (Zoran Đinđić je tada imao 16 godina – L.P.) i dugo, do devedesete. I kada me je izneve-rio." Dobrica Ćosić, *Kosovo*, Priredila Ana Ćosić – Vukić, Beograd, 2004, str. 210.

<sup>98</sup> Isto.

<sup>99</sup> Srđa Popović, *Poslednja instanca*, knj. 2, str. 556.

<sup>100</sup> Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 116.

<sup>101</sup> Maks Veber, *Duhovni rad kao poziv...*, str. 68.

<sup>102</sup> Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 200.

Javio se na konkurs koji je Savet Filozofskog fakulteta u Novom Sadu raspisao, 18. oktobra 1988. godine, za izbor jednog nastavnika za predmet Savremena filozofija. Na osnovu Izveštaja Komisije,<sup>103</sup> koju je na sednici od 5. januara 1989. godine, imenovalo Veće Filozofskog fakulteta, Zoran Đinđić je, u maju 1989, izabran za vanrednog profesora Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.<sup>104</sup> Nastavu, međutim, nije nikada držao. Negativna reakcija na ovaj Đinđićev izbor došla je tek kada se našao na mestu premijera. Tvrdilo se da "nikada nije bio profesor filozofije u Novom Sadu, a on sam je najviše voleo da se upravo tako predstavlja".<sup>105</sup> Usput se, međutim, dovodi u pitanje način na koji je Đinđić stekao doktorat u Nemačkoj i kvalitet doktorata. Ako je sve ovo prećutano u vreme Đinđićevog izbora za vanrednog profesora, da se, kako kaže autor, ne bi oslabio antimiloševićevski blok u kome je Đinđić bio jedan od lidera, kazivanje *post festum* slabilo je premijera. Ali, od toga je mnogo važnije što proteklo vreme nije iskorišćeno da se provere činjenice: ne samo kako je ocenjen njegov doktorat, nego i da li se ikad predstavljao kao profesor.

U drugoj polovini osamdesetih godina Srbiju su već bila zahvatila velika politička previranja. Za razliku od Dobrice Ćosića, Zoranu Đinđiću se činilo da čuvena Osmu sednica CK SK Srbije, na kojoj je došlo do unutarpartijskog puča, ne nagoveštava ništa dobro.<sup>106</sup> U antibirokratskoj revoluciji, on je video ruralnu kontrarevoluciju.<sup>107</sup> Okupljanja naroda zbog položaja Srba na Kosovu i plebiscitarna podrška koju je na tim skupovima dobijalo srpsko rukovodstvo, privukli su njegovu pažnju. On je neposredno analizirao odnos ciljeva i sredstava tih okupljanja.

Ciljevi mu se čine neupitni, ako znače "normalizovanje nemogućeg stanja na Kosovu".<sup>108</sup> Ali, on uočava da, "para-plebiscitarni oblik podrške daje političkom rukovodstvu neograničene kompetencije pri realizovanju postavljenog cilja", i postavlja pitanje: da li rukovodstvo koje dobija plebiscitarnu podršku da reši jedan konkretan problem "u dovoljnoj meri definiše kontekst, i time smanjuje mogućnost zloupotrebe delegirane moći?" Na ovo pitanje Đinđić daje negativan odgovor, i ukazuje na nužnost promene celokupnog političkog sistema. Jer, politički sistem koji ne omogućava da manjine (etničke, verske, političke) izraze svoja stanovišta, i ne poseduje mehanizme njihove zaštite, nije u stanju ni da kontroliše moć koja se manifestuje u neizbežnim konfliktima. Svaka koncentracija moći, makar bila motivisana zaštitom neke konkretne manjine, nosi opasnost za sve društvene manjine.

Đinđić govori o tome da plebiscitarno širenje demokratije ima dijalektičku strukturu: "Totalna spontanost i totalna kontrola odvojeni su tankom crtom. Njeno podebljavanje i stabilizovanje identično je sa stabilizovanjem demokratskih formi života. Hoće li se, i kojim intenzitetom, to kod nas desiti, osnovno je pitanje koje su otvorila tzv. okupljanja naroda."<sup>109</sup>

Đinđić je na početku identifikovao problem. Vreme mu je dalo za pravo: izostala je promena političkog sistema i na plebiscitarnoj podršci učvrstila se neograničena moć novog vođe. Možda je u tadašnjoj srpskoj publicistici bilo još razmišljanja u istom pravcu, ali njihove pismene tragove tek treba identifikovati i istražiti, da bi se razumelo zašto su ostali bez odjeka.

---

<sup>103</sup> Izveštaj Komisije potpisali su: dr Miladin Životić, red. prof. Filozofskog fakulteta u Beogradu; dr Staniša Novaković, red. prof. Filozofskog fakulteta u Beogradu; dr Ivo Peić, red. prof. Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Izveštaj, Arhiv Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

<sup>104</sup> Izveštaj je pisan na temelju: 4 knjige; 6 izbora sa predgovorima, i prevodima – samostalnim ili u saradnji sa drugim prevodiocima, 37 studija, članaka i oglada dr Zorana Đinđića.

<sup>105</sup> Milanko Petrović, "Njemački đak i jedna njegova velika laž", *Crnogorski književni list*, br. 12, Podgorica, 2001.

<sup>106</sup> Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča... "

<sup>107</sup> Isto.

<sup>108</sup> Zoran Đinđić, "Koje istine o prirodi našeg političkog sistema otkrivaju protestni skupovi Srba i Crnogoraca", *Borba*, br. 282–283, Beograd, 1988.

<sup>109</sup> Isto.

Pre nego što će analizirati uzroke i moguće posledice masovnih okupljanja i plebiscitarne podrške, koji su samo predstavljali najnovije manifestacije dominantnog shvatanja demokratije u Srbiji modernog doba kao *narodne* nasuprot *liberalnoj* demokratiji, Đinđić je podvrgao analizi stanje jugoslovenske države i prognozirao njen razvoj u neposrednoj budućnosti. Učinio je to u seriji eseja koje je objavio u "Književnim novinama", 1986. godine. Ovi eseji sabrani su i objavljeni u danas najpoznatijoj knjizi Zorana Đinđića<sup>110</sup>, za koju neki smatraju da je jedinstvena u srpskoj publicistici<sup>111</sup>. Ova knjiga ocenjena je "kao do danas najznačajnije delo u oblasti političke i ustavne teorije", kao knjiga "u kojoj je prvi put u Jugoslaviji na terijski relevantan način afirmisana liberalna misao o pojedincu, društvu i politici"<sup>112</sup>. Nakon svega, čini se logičnim pitanje: da li su ti eseji uopšte pročitani? Ali, to je isto što i pitati se: zašto racionalno mišljenje ne utiče uvek na tok istorije?

Važan podsticaj za ovu analizu dali su Zoranu Đinđiću slovenački intelektualci okupljeni oko "Nove revije". Za razliku od optužbe, koja tada nije dominirala samo u Srbiji, da su, otvarajući slovenačko pitanje, ukinuli jugoslovenski diskurs kao opšti diskurs, Zoran Đinđić je smatrao da su oni na "civilizovan način" samo "praktično pokazali" da taj diskurs ne postoji.<sup>113</sup>

Kao stanje, kao jasno ograničena teritorija i ime, Jugoslavija postoji. Ali, kao "unutrašnja dimenzija", "identitet", Jugoslavija je "jedno lebdeće stanje".<sup>114</sup> Metaforično, Jugoslavija je "kao sveća koja gori sa oba kraja".<sup>115</sup>

Ni 1918, ni 1941–1945. godine jugoslovenska država nije bila rezultat više političkih zajednica, i jugoslovenski narodi tek treba da pokažu da li su političke zajednice ne samo u državnoj celini, nego svaki za sebe. Jugoslavija je zemlja višestrukih i velikih razlika: "Jugoslavija nije samo zakasnela nacija koju bi po brzom postupku trebao 'priključiti' Zapadnoj Evropi. Njena situacija podseća na voz koji, doduše, veoma kasni, ali uz to ima jedan veći problem: različiti vagoni razbacani su po različitim kolosecima, za koje se ne može bez daljnog tvrditi da vode istom čvorištu."<sup>116</sup>

Jugoslavija se iznutra različito razumevala. Ceo XX vek protekao je u borbama oko karaktera jugoslovenske države: unitarna ili složena država. Razlike nisu proizvod radikalnog socijalizma: on ih je samo konzervirao. Politički sistem koji je iz njega proizašao nije raspolagao sredstvima samoregulisanja. Zajedništvo je bilo ideološko. Partija je ukinula sva tri elementa novovekovne državnosti: suverenitet naroda, subjektivna prava i parlamentarnu kontrolu moći. Stvarni konflikti nikada nisu rešavani na ustavnopravnom polju već na ideloškom, odnosno partijskom: "Jugoslovenski ustav je od samog početka predstavljao nastavljaj partijskog programa drugim sredstvima."<sup>117</sup> Česte promene ustava bile su "poželjne i nužne" pod uslovom da se njima "ništa ne promeni".<sup>118</sup> To jest, da država ostane partijska.

U eseju *Srbija, šta je to?* (1989) Đinđić uočava tendenciju koja će odrediti poslednju deceniju XX veka, i sudbinu jugoslovenske države. Ukidanje Ustava iz 1974. godine, odnosno donošenje novog Ustava Srbije, nije dovelo do suštinskih promena već do redistribucije nepromenjene moći. Trijumfovao je teritorijalni princip: "Od samog početka je 'jedinstvo' bilo važnije od slobode

<sup>110</sup> Vid. Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988.

<sup>111</sup> Milovan Božinović, "Zoran Đinđić – von der Philosophie zur Politik" / "Zoran Đinđić – od filozofije do politike", u: Milovan Božinović, Gabriella Schubert, Ulrich Zwiener + (Hrsg.)..., str. 100, 111.

<sup>112</sup> Vid. u ovom Zborniku: Nenad Dimitrijević, "Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno".

<sup>113</sup> Isto, str. 47.

<sup>114</sup> Isto, str. 45.

<sup>115</sup> Isto, str. 214.

<sup>116</sup> Isto, str. 154.

<sup>117</sup> Isto, str. 108.

<sup>118</sup> Isto, str. 149.

de. I to jedinstvo u predmodernom smislu, kao jedinstvo teritorije, čiji 'narod' će biti homogenizovan jedinstvenom državnom vlašću. Na taj način su Srbiji 'vraćeni' Kosovo i Vojvodina. Nije važno što sa autentičnim predstavnicima kosovskog stanovništva nije postignut ni najlabaviji kompromis (niti su takvi predstavnici uopšte priznati kao mogući sagovornici)."<sup>119</sup>

Kosovska kriza je instrumentalizovana, da bi se sprečila promena političkog sistema. U sferi politike ostao je princip političkog monizma, u ekonomiji – princip državne svojine, u ideologiji – ortodoksija. Vladajući poredak u Srbiji Đinđić će okarakterisati kao nacionalni socijalizam.

#### 4. Postkomunistička stvarnost

##### *Traganje za alternativama*

Posle pada Berlinskog zida i promena koje su počele u zemljama Istočne Evrope, Đinđić je, fasciniran tim revolucionarnim vremenima, odlučio da se 1989. godine definitivno vrati u Beograd. Imao je tada 37 godina. "Da sam ostao u Nemačkoj", govorio je, "verovatno nikada ne bih postao političar. Politička karijera me ne zanima. Ne volim politiku kao profesiju. Ne volim da vladam."<sup>120</sup> To će ponavljati i sa političkog vrha Srbije.<sup>121</sup> Ipak, vratio se u Srbiju i angažovao se bez ostatka, sa energijom koja će ostati upamćena.

U Srbiji je došlo do negativne anticipacije istorije.<sup>122</sup> Režim koji se rušio u svim zemljama Istočne Evrope, u Srbiji je, preko unutarpartijskog puča i "antibirokratske revolucije" 1987. godine doživeo regeneraciju. Promene su vršene da bi sve ostalo isto: "Održavajući kontinuitet vlasti, SK Srbije je na maestralan način istovremeno popunio i prostor opozicije, nastupajući kao politički protivnik prethodnom srpskom rukovodstvu, koje su izvele 'nove snage' svežih ideja. Istovremeno, taj novi, osnaženi SKS postaje opozicija i u okviru SKJ, pa će kroz sukob sa svim ostalim republičkim rukovodstvima u Jugoslaviji, podstaći kolektivnu nacionalnu homogenizaciju i apsorbovati bezmalo sav opozicioni potencijal koji je postojao u Srbiji."<sup>123</sup> Na delu je bio "nacionalni konsenzus" o stvaranju države u kojoj će živeti svi Srbi. U tom okviru delovao je ne samo Zoran Đinđić nego i čitava srpska opozicija: moguće su bile varijacije, ali ne i alternativa velikodržavnom projektu.

Međutim, Zorana Đinđića treba pažljivo čitati. Njegova misao je slojevita, i on je izražava u vreme totalitarizma sa novim predznakom. Njegovi tekstovi iz devedesetih godina, naročito u novosadskom listu "Stav", pokazuju da on ima svest o tome da se Srbija udaljava od ideje moderne države. On nije tako udaljen, kao što iz stava umerene opozicije zapravo izgleda, od intelektualaca okupljenih oko *Beogradskog kruga*. Njihove dve knjige, *Druga Srbija* i *Intelektualci i rat*, bile su u unisonoj atmosferi rata – "događaj, izlazak iz geta".<sup>124</sup> Na Zapadu su i bile shvaćene kao "dragoceno svedočanstvo lične hrabrosti i morala jednog dela srpskih intelektualaca rešenih da nastave bitku za afirmaciju nezavisnog i *alternativnog mišljenja*"<sup>125</sup> (podv. L.P.). Od zemlje koja

---

<sup>119</sup> Zoran Đinđić, "Srbija, šta je to?" u: *Isti, Srbija ni na Istoku ni na Zapadu*. Priredio Radovan Čolević. Novi Sad, 1996. str. 27.

<sup>120</sup> Zoran Đinđić, "Jezik Kanta i Hegela..."

<sup>121</sup> "Materijalni status je jedan od razloga što ne vidim neku svoju budućnost u politici. Još izvesno vreme mogao bih da se bavim ovim poslom, a onda bih voleo da se bavim nečim drugim, da obezbedim mirnu starost." Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 125.

<sup>122</sup> Vid. Latinka Perović, "Beg od modernizacije", u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Priredio Nebojša Popov. Beograd, 1996.

<sup>123</sup> Dubravka Stojanović, "Traumatični krug srpske opozicije", u: *Srpska strana rata...*, str. 502–503.

<sup>124</sup> Ljuba Stojić, "Pokaj se, pokaj se!" u: *Druga Srbija – 10 godina posle 1992–2002*, Beograd, 2002, str. 352.

<sup>125</sup> Melita Rihter Malabota, "Reći 'ne' jarmu vlasti" u: *Druga Srbija...*, str. 414.

je devedesetih godina stajala pred vratima "kroz koja se izlazi iz civilizacije"<sup>126</sup>, Đinđić je posle 5. oktobra 2000. godine želeo da izgradi modernu državu. Bez zlobe, nova vlast je podsećana da u vraćanju zemlje u svet može da koristi ideje getoizirane alternative kao svoj početni kapital. Istorijska se pokazala bržom nego što se očekivalo.<sup>127</sup>

Đinđić je bio jedan od 13 srpskih intelektualaca<sup>128</sup> koji su 13. decembra 1989. godine objavili nameru da osnuju Demokratsku stranku, i to ostvarili već 3. februara 1990. godine, izabравši za predsednika stranke prof. dr Dragoljuba Mićunovića, a za predsednika Izvršnog odbora dr Zorana Đinđića. Na prvim višestranačkim izborima u Srbiji, posle pola veka, Demokratska stranka je osvojila sedam mandata. Zoran Đinđić je postao šef parlamentarne grupe.

Ulazak u politiku u Srbiji primorao je Zorana Đinđića da napravi više rezova u svom životu. Pre svega u svom izgledu: dovoljno je bilo ono što je govorio taj "nemački đak", trebalo je još samo da hoda sa konjskim repom i mindušom i da nosi farmerke.

Teško je biti prirodan i spontan u sredini koja je ispunjena mrzovoljom i nekrofilijom. Pokušavao je da oslobodi prirodnost i probudi životni optimizam i za vreme građanskih protesta i u toku izborne kampanje, a naročito kao premijer. Ali, kako, kad je pesnik govorio: "Grob je najveća svetinja i najstarija crkva srpskog naroda. Grob je naša najduža i najupornija vera. Još uvek se kunemo kostima i grobovima, još nemamo tvrdog oslonca, boljih lekova, ni čvršćih uverenja [...]. Zbog kostiju ratovala su države, na kostima se države drže, kostima su utvrđene i ograđene."<sup>129</sup>

Drugi rez napravio je Đinđić prema biznisu kojim se bavio (trgovina zastarelim nemačkim mašinama i suvlasništvo u proizvodnji svilene odeće). Verovao je da je filozofiji najbliži biznis i nije hteo da završi karijeru "kao teoretičar koji piše knjige". Ali, za razliku od filozofije, politika i biznis ne idu zajedno.

Najvažniji i najradikalniji bio je rez koji je Đinđić napravio prema nauci. Vesna Pešić smatra da je Đinđić poziv filozofa napustio rano: "On je prestao da se bavi filozofijom već od 1989. godine ili, tačnije, od osnivanja Demokratske stranke, čiji je visoki funkcioner postao već od njenih početaka. Nastavio je da piše novinske eseje koji su posedovali 'zaplet' i jasno formulisan okvir, podsećajući po tome da je autor filozof. Veoma brzo je usahnula Đinđićeva publicistička aktivnost. Najdalje od 1993. godine, kada je vodio izbornu kampanju svoje stranke za parlamentarne izbore, odnosno od izbora za predsednika DS, Đinđić postaje isključivo političar. Na moje pitanje tokom šetnji u zimu '96-'97. da li je išta ostalo od njegovog filozofiranja, on je rekao da više ne zna ni gde su mu knjige."<sup>130</sup>

Početak devedesetih godina, u Srbiji su političke stranke stvarane velikom brzinom, još većom se delile, varirajući, pogotovo u uslovima rata, politiku vladajuće partije i na razne načine koalirajući sa njom. Ni među osnivačima Demokratske stranke nije postojalo jedinstvo na šta treba staviti težište: na antikomunizam, nacionalizam, ekonomske i političke reforme? Zato je i došlo do više cepanja tek osnovane Demokratske stranke kao stranke "građanskog centra".

Prvi je iz stranke istupio dr Slobodan Inić, zbog uverenja da se ona poistovetila sa nacionalnim programom vladajuće stranke.<sup>131</sup> Zahtevajući pak radikalniju nacionalnu politiku od one vladajuće, iz Demokratske stranke istupili su dr Nikola Milošević i dr Kosta Čavoški i osnovali Liberalnu stranku Srbije.

<sup>126</sup> Vid. Ljuba Stojić, "Pokaj se, pokaj se!"... u: *Druga Srbija...*, str. 355.

<sup>127</sup> "Beogradski krug je stekao značajan moralni kapital u bivšoj Jugoslaviji i u svetu. U nevolji, njime može da se posluži i bivša 'umerena' opozicija, a sadašnja vlast". Latinka Perović, "Uz drugo izdanje", u: *Druga Srbija...*, str. 14.

<sup>128</sup> U grupi su bili: Čavoški, Mićunović, Đinđić, Koštunica, Pekić, Perišić, Gligorov, Danojlić, Đogo, Inić, Janaković, Stojanović i Vukajlović.

<sup>129</sup> Matija Bećković, *Srbima u Americi*, 1989. Cit. prema: Dubravka Stojanović, "Traumatični krug...", str. 511.

<sup>130</sup> Vesna Pešić, "Aktuelnost Đinđićeve filozofije...", str. 13.

<sup>131</sup> Vid. Slobodan Inić, *Portreti*. Predgovor Latinka Perović, Beograd, 2001.

Do mnogo dublje podele, koju je Zoran Đinđić označio kao koncepcijsku,<sup>132</sup> došlo je kada je Vojislav Koštunica stvorio Demokratsku stranku Srbije. Najzad, kada je, u januaru 1994. godine, Zoran Đinđić preuzeo mesto predsednika Demokratske stranke, Dragoljub Mićunović je formirao Demokratski centar.

Pluralizam je u Srbiji već bio "doživeo eksploziju" i, kako je slikovito govorio Zoran Đinđić, Beogradom je u januaru 1990. godine šetao "dvocifreni broj osnivača političkih partija": za njihovo osnivanje bio je dovoljan "politički program po pravilu tipizovan, tj. u najčešćem broju slučajeva gotovo identičan".<sup>133</sup> Kad je od sredstva postao cilj, pluralizam je dao konkurente u borbi za vlast, umnožavao partije a udaljavao od izgrađivanja alternative, od stvaranja programske opozicije. Ovo drugo nailazilo je i na opšte i na posebne prepreke, a široko se otvaralo samo polje borbe za vlast.

U Srbiji, kao i u svim socijalističkim zemljama, neuspeli eksperiment izgradnje "novog čoveka" i "novog društva" ostavio je dugoročne posledice: "Njih će uspeti da saniraju samo one zemlje u kojima izvori, obim i intenzitet političke moći postanu transparentni, merljivi i podložni kontroli. Svako političko delovanje koje ne služi tom cilju, ili mu čak protivreči, preuzima na sebe odgovornost za sve buduće civilizacijske padove. Tu odgovornost neće umanjiti deklarativno zalaganje za pluralizam i demokratiju."<sup>134</sup>

U posebne prepreke spada istorija stranačkog organizovanja i delovanja u Srbiji. Političke stranke su relativno rano organizovane (1881/1882), ali one nemaju dugu istoriju: zabranjene su diktaturom 1929. godine, a ukinute posle 1945. godine. Osim toga, politički život u Srbiji imao je monistički karakter. Dve najjače i najtrajnije stranke u političkoj istoriji Srbije bile su Narodna radikalna stranka i Komunistička partija. Prva je bila stranka–hegemon, druga je imala politički monopol. Obe su bile ideološke stranke: pomoću čvrste hijerarhizovane organizacije održavale su ideju nacionalnog i socijalnog jedinstva. Pretendujući na ulogu reprezenta naroda, odnosno klase, one su političkog protivnika tretirale kao neprijatelja. Stvarnu i najdublju podelu izražavala su dva koncepta: koncept ujedinjenja srpskog naroda u jednu državu, koji je imao apsolutni primat, i koncept razvoja realne srpske države kao moderne države, naričito posle sticanja državne nezavisnosti 1878. godine.

Zoran Đinđić je napravio obrt u shvatanju politike i političara u Srbiji. On je lokalne probleme Srbije povezao sa globalnim procesima. I u toj povezanosti otkrio je mogućnost Srbije da napusti koncepciju politike kao ideologije kao uslov za alternativu: "Rešenje je u potpuno novoj koncepciji srpske politike. Na kraju ovog milenijuma moramo učiniti sve da se u Srbiji konačno završi ideološki 19. vek. Socijalizam i nacionalizam kao dominantne mobilizirajuće i integrativne ideologije, moraju biti zamenjene istinski integrativnom politikom... Trebaju nam programske koncepcije, ne ideologije."<sup>135</sup> To je značilo mentalnu revoluciju u dositejevskom značenju reči: proces a ne čin, ali i jasan pravac. Ta se revolucija temelji na kritičkom poznavanju naroda i njegove istorije, a ne na sofizmima. "Ukorenjivanje starih običaja", govorio je Dositej Obradović, "podobno je korenju velikih drva – za koliko godina su se ugljubljivala daleko u zemlju, toliko potrebuju da se osuše. Valja se malo i usuditi i početi misliti kako će ljudi na sto godina posle nas misliti ako nismo radi ostati svagda u prvoj prostoti i detinjstvu. Da nisu se Evropejci usudili misli svoje popravljati i um naukom prosvetavati, ostali bi danas u prvoj gluposti i varvarstvu i bili bi podobni bednim narodima afrikanskim."<sup>136</sup>

<sup>132</sup> O svom odnosu sa Koštunicom, Đinđić je tada rekao: "Nas dvojica simbolizujemo dve politike." Ciljem svoje politike smatrao je vlast kao servis društva, a ne kao izvor prihoda za određenu grupu. Zoran Đinđić, "Politika obraza". Razgovor vodio Dragan Bujošević. *NIN*, 19. novembar 1993.

<sup>133</sup> Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu...*, str. 109.

<sup>134</sup> Isto, str. 76.

<sup>135</sup> Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 63.

<sup>136</sup> Dositej Obradović, *Život i priključenija*. Predgovor Radoslav Petković. Beograd, 1988, str. 24–25.

Zorana Đinđića je od Dositeja Obradovića delilo dva veka, i utoliko je saznanje o istorijskom zakašnjenju Srbije bilo dramatičnije. Ocenjivan kao čovek ogromne energije, kao pragmatičar, što u Srbiji u kojoj su duboki koreni ideologija ima pretežno negativno značenje, Zoran Đinđić je svojim shvatanjem da su Srbiji potrebni politika i političari od karaktera i odgovornosti, do kraja života ostao izvorno filozof. Otuda kod njega tolika zaokupljenost istorijskim nasleđem i društvenom svešću, onim što on naziva mentalitetom srpskog naroda: "Mi smo veoma aktivan narod, individualistički, radoznao, veoma kompetitivan. Sve su to osobine koje su veoma zapadne. Mi, međutim, nismo samo evropski narod, imamo u sebi elemente Istoka i Zapada... Ja svoj glavni zadatak vidim u tome da polarizujem ovaj mentalitet, kako sebe ne bismo više videli kao deo nekakve svetske zavere, već naprosto kao deo veoma komplikovanog sveta."<sup>137</sup> Tom su mišlju prožeti naročito Đinđićevi tekstovi u omanjoj knjizi pod naslovom *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu* koja je predstavljala nastavak njegove knjige *Jugoslavija kao nedovršena država*, a koja je objavljena još polovinom devedesetih godina.<sup>138</sup> Samo istorijske ličnosti razumeju šta znači izgubljeno vreme, osećaju tempo istorije i imaju sposobnost da naslute istorijski *momentum* za promene

Đinđićeve dijagnoze, analize i prognoze, koje je uspostavljao, vršio i davao već 1996. godine, pokazuju da je on već tada postavljao osnove za alternativu: "Srbija mora ponovo da postane nešto. Najpre u regionu, a onda i u evropskim razmerama. Uslov za to su korenite reforme. Treba nam slobodno preduzetništvo, za koje postoje i ljudi i motivacija, ali za koje nema sistemskih uslova. Treba nam nov koncept državne uprave. Državna uprava, uključujući vladu i ministarstva, mora da funkcioniše kao moderno preduzeće. A to znači, prema načelima rezultata, efikasnosti, štedljivosti, korišćenja najsavremenijih informacionih sistema. Treba nam reforma školskog sistema, zdravstva, penzionog osiguranja. Lakše bi bilo navesti sve one oblasti kojima ne trebaju suštinske promene. *Srbiji treba nova politika*"<sup>139</sup> (podv. L.P.).

Od 1989. godine, Zoran Đinđić je radio na profilisanju alternative. Po njemu, Srbija u protekla dva veka nije uspela da reši glavnu kontroverzu u svojoj istoriji, sukob predmoderne i moderne države: "U poslednjih sto godina stalno se bavimo državnim problemima, a ispod površine imamo zastarelo, neefikasno društvo i arhaične institucije. Stalno usavršavamo ustave, a živimo u srednjem veku u mnogim domenima društva. Umesto da kažemo: cilj nam je modernizacija društva."<sup>140</sup>

Modernizatorski pokušaji ciklično su trpeli poraze na kojima se formirala društvena svest, mentalitet, odnosno skup karakteristika u koje spadaju: strah od promena i zatvorenost; osećaj permanentne ugroženosti koji je s vremenom postao glavni instrument vladavine; pasivnost i velika očekivanja od vlasti; male potrebe. Siromašno i egalitarno društvo bilo je podloga za autokratsku vladavinu i za totalitarizam. U "domaćinskoj Srbiji" svako je "imao da jede", ali je domaćin "raspolagao životom i smrću ukućana".<sup>141</sup> I komunizam je "samo nešto modernija varijanta tog represivnog patrijarhalnog ropstva"<sup>142</sup>: on je "pobedio iznutra" i "ne može (se) razumeti bez uzimanja u obzir slatke i opojne kolektivne droge – vere u to da se ljudi i društvo u celini mogu menjati i usmeravati prema unapred utvrđenom planu i iz jednog centra".<sup>143</sup>

Đinđić je, kako je govorio, težio polarizaciji mentaliteta, da bi mogao da formuliše alternativu. U nedostatku alternative nalazio je objašnjenje za poraz opozicije 9. marta 1991. godine, ali i Koalicije "Zajedno" 1996–1997. godine. Nije se radilo o ličnim neslaganjima lidera Koalicije:

<sup>137</sup> Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 111–112.

<sup>138</sup> Vid. Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu...*

<sup>139</sup> Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu...*, str. 16.

<sup>140</sup> Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 153.

<sup>141</sup> Isto, str. 117

<sup>142</sup> Isto, str. 118.

<sup>143</sup> Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu...*, str. 42.

"Mi smo imali sukob dve koncepcije, rekao bih čak *dve antropologije* (podv. L.P.). Na jednoj strani osiona antropologija kojoj je narod uvek tu da bude odskočna daska za nekoga, da bude merdevine kojima će se neko popeti na novu poziciju, pa ih onda odgurnuti, a s druge strane moderna antropologija nove vlasti i moderne Srbije – sve se to toliko razlikovalo."<sup>144</sup>

Đinđić je, dabome, alternativu vezivao za budućnost. "Moramo izbeći grešku da novu Srbiju crtamo starim bojama, da na nju kačimo petokrake ili kokarde. Da nas u nju vode oni koji intimno još uvek žive u 1941. ili 1945. *Pokretačku snagu promena treba da čini postideološka generacija, generacija koja je rođena posle rata, ne u fizičkom nego u mentalnom smislu*. Dakle, ljudi koji razmišljaju izvan okvira Užičke republike i Ravne gore".<sup>145</sup> (Podv. L.P.) Koji neće da žive u stanju latentnog građanskog rata. Međutim, razlike koje su se javile u odnosu upravo na ovu orijentaciju bile su i generacijske i mentalitetske.<sup>146</sup>

Veliki broj stranaka smatrao je da je najvažnije domoći se vlasti. Sledeći tu logiku, opozicione stranke su participirale u vlasti Slobodana Miloševića. U delu Koalicije "Zajedno" otvoreno se govorilo: "Mi ćemo da vršimo vlast kako je vrše socijalisti, kako se vrši vlast u Srbiji." To jest, "naravno da ćemo svoje rođake da zapošljavamo, naravno da ako smo dospeli u posed medija da ćemo da ih stavimo pod svoju kontrolu, naravno da ćemo da koristimo javne resurse na način kako mi to hoćemo, da nikoga ne konsultujemo".<sup>147</sup>

Drugi deo Koalicije "Zajedno" čija je središna ličnost bio Zoran Đinđić težila je suštinskim promenama: okrenuti leđa prošlosti, a lice budućnosti. Zbog tih konceptijskih razlika, Zoran Đinđić je na mestu gradonačelnika Beograda ostao samo sedam meseci. Smenjen je glasovima SPO i SPS. "Naše društvo je bolesno na mnogo načina", govorio je Đinđić, "i to se ne može promeniti prostom promenom vlasti."<sup>148</sup> Njegovi prioriteti bili su radikalno različiti od prioriteta njegovih koalicionih partnera.<sup>149</sup>

Gubitak kredibiliteta Koalicije "Zajedno" bio je, za Đinđića, izraz stanja "političke dekadencije". Ogromna energija koju su građani pokazali u protestima, poverenje i nade koje su investirali, nisu politički artikulisane i pretočene u programe promena.

U međuvremenu, kristalisala su se shvatanja Zorana Đinđića o Demokratskoj stranci. On je njenu političku egzistenciju vezao za promene: "Razmak između nas i Evrope svakog je dana sve veći, kao i između nas i naših suseda. Ako brzo ne budemo imali korenite reforme, gubi se smisao zbog kojeg je osnovana Demokratska stranka. Nismo je osnovali da bismo učestvovali u preraspodeli vlasti u postojećem sistemu, već da bude motor ili pomagač u procesu reformi. Reformi nema, deset godina od osnivanja stranke je prošlo i ja nemam pravo da budem predsednik stranke

---

<sup>144</sup> Zoran Đinđić, "Osećam da nam vreme prolazi". Razgovor vodila Vesna Mališić, *Duga*, Beograd, 26. april 1997.

<sup>145</sup> Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu...*, str. 13.

<sup>146</sup> Đinđić govori o tome da ga je Dobrica Ćosić upozoravao da "javnost ne gleda sa simpatijama" na ono što on radi u Demokratskoj stranci (Zoran Đinđić, *Jedna beogradska priča*).

Ćosić, pak, piše: "Oštro sam mu (Đinđiću – L.P.) kritikovao vladu i sve te njegove potpredsedničke 'lidere DOS-a' i 'eksperte', strance koji su izvršili pravu destrukciju suvereniteta države. 'Kakvi su ti to ministri kojima je ministarstvo prvo radno mesto, Zorane?' 'Nisi u pravu'" – odgovorio je Đinđić Ćosiću i nastavio: "Sa starima i bivšima ja ne mogu da modernizujem Srbiju i uvedem je u Evropu. Ti dobro znaš da Tito nije izveo revoluciju sa starima, nego sa vama mladićima i decom. On je bio 'Stari' u Politbirou, svi ste bili mlađi od njega najmanje 15 godina". Dobrica Ćosić, *Kosovo...* str. 191.

<sup>147</sup> Isto.

<sup>148</sup> Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 45.

<sup>149</sup> Za gradonačelnika Đinđića važnije je bilo napraviti novu ulicu, nego nekoj postojećoj promeniti ime. U Srbiji koja vapi za ljudima od znanja neprihvatljivo mu je bilo smenjivanje stručnih ljudi sa raznih dužnosti samo zato što su živeli i radili u komunističkom poretku. On je stigao da primeti da "više od 30 odsto dece dobije svoju prvu knjigu tek sa sedam godina", i da "70 odsto dece iz Beograda nikada nije bilo u bioskopu". Isto.

koja nijednog trenutka nije mogla da vrši tu svoju funkciju i da svoje kapacitete i kompetencije pokaže na delu."<sup>150</sup>

Takav bilans zahtevao je višestruke promene u stranci. Pre svega njenu dezideologizaciju u korist integrativne politike – *stranka kao preduzeće* – što, uostalom, i nije izmislio on nego Max Weber. I njeno širenje, jer bez stalnog delovanja građana kao pojedinaca promene ne mogu da se dese. To nije bio ustupak populizmu i plebiscitarnoj demokratiji već novo shvatanje uloge intelektualne i političke elite. Svojim angažovanjem protiv totalitarizma, intelektualac je politici davao dignitet. Kraj ideologije otvorio je put integrativnoj politici. Istina, u Jugoslaviji se veći broj intelektualaca angažovao na etničkim programima. To je bilo "najjednostavnije" i iziskivalo je "najmanje intelektualnog asketizma".<sup>151</sup> Ali, ako se ne shvati da politika podrazumeva institucije, racionalnost i odgovornost – ona "postaje literatura". U zemlji snažnog patrijarhalnog mentaliteta i žive mitske svesti, to može imati fatalne posledice za njenu budućnost: "Projekat kultivisanja političke pustinje, koju je ostavio komunizam, lako može da završi kao trijumf korova. Naravno da je bujanje korova optički beskrajno zanimljivije od monotonije peska, kao što su nacionalističke seanse prava zabava u odnosu na dosadne komunističke kongrese. Međutim, uprkos optičkim razlikama, postoji i suštinska sličnost među njima: efikasnost u gušenju kultivisanog rastinja."<sup>152</sup> To jest, u poništavanju razlika, nepriznavanju kompetencije, relativizovanju kriterija, zloupotrebi slobode što sve otvara put u *prirodno stanje* u hobsovskom značenju reči.

Zoran Đinđić je proširio pojam intelektualca i definisao njegovu ulogu ne samo u postkomunizmu nego i posle poraza Srbije u ratovima devedesetih godina: "Kada kažem intelektualci, mislim na celokupnu kulturnu elitu, a ne samo na ljude koji pišu knjige i predaju po fakultetima. Intelektualci su i lekari, inženjeri, uspešni privrednici. Svi oni, zahvaljujući privilegiji da globalnije sagledavaju stvari, imaju obavezu da reaguju kada stvari krenu u pogrešnom pravcu... U svakom društvu tzv. društvena elita je odgovorna za sudbinu zajednice više od tzv. naroda. Ona mora da jasno opiše stanje i da bez straha imenuje krivce. Tek onda može da očekuje podršku od širokih slojeva stanovništva."<sup>153</sup>

Đinđić je davao prednost znanju i konkurenciji znanja. Njegova rezerva prema populizmu u nacionalnoj istoriji na tragu je Jovana Ristića koji je više držao do "auktoriteta" nego do "populariteta", i Milana Piroćanca koji je u demagoškoj težnji političke elite u Srbiji da sve mere budu popularne video kočnicu razvitka moderne države. Đinđićevo shvatanje odnosa intelektualca prema narodu je hercenovsko: *nije narod dobar zato što je mio, već je mio zato što je dobar*. Smatrao je da odgovoran političar ne može narodu govoriti: "ja vas volim onakve kakvi jeste, ne tražim od vas da se mnogo menjate".<sup>154</sup> Đinđićev ideal nije bila ni *profesorska* ni *narodnjačka* stranka, već politička stranka vezana za projekt temeljnih reformi.

Đinđićeva koncepcija Demokratske stranke polazila je i od činjenice da je Srbija siromašna, a da će joj godinama nedostajati kapital. Taj nedostatak ona mora da nadoknadi angažovanjem svakog pojedinca<sup>155</sup>.

Profilisanje Demokratske stranke kao stranke *agresivnih promena*, kao mobilizatorske stranke, zahtevalo je od Đinđića da jasno formuliše svoje shvatanje uloge demokratskog lidera stranke. Jer, i politički prijatelji, o političkim neprijateljima da se i ne govori, u Đinđićevoj žurbi

---

<sup>150</sup> Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 72.

<sup>151</sup> Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu...*, str. 56.

<sup>152</sup> Isto, str. 57.

<sup>153</sup> Isto, str. 12–13.

<sup>154</sup> Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 143.

<sup>155</sup> Z. Đinđić, *Pobednička strategija za Srbiju. Permanentna mobilizacija kreativaca*, "Borba", Beograd, 1997, 9. avgust.

da preuzme vođstvo Demokratske stranke videli su nagoveštaj njegovih velikih političkih pretenzija,<sup>156</sup> čak jednog potencijalnog diktatora.<sup>157</sup>

Zoran Đinđić je često govorio u prvom licu,<sup>158</sup> ali je ulogu demokratskog lidera stranke izvodio iz njenog unutrašnjeg funkcionisanja, načina odlučivanja i rezultata u ostvarivanju ciljeva stranke: "Članovi Demokratske stranke utiču na odluke, nisu samo sledbenici jednog hajduka koji će s njima deliti plen ako pobedi, već čine političku partiju koja ima određene ciljeve i mogu da kontrolišu sprovođenje tih ciljeva."<sup>159</sup>

Đinđić je bio svestan da je Srbija višestruko iscrpljena: "Mi smo deset godina zemlja na pogrešnom putu... Izgubili smo imunitet, postali smo slabi, bolesni."<sup>160</sup> Još godinama će nedostajati novac neophodan za oporavak i razvoj. Mora se računati na druge, subjektivne potencijale: "energija, znanje, organizacija, brzina reagovanja".<sup>161</sup> Samo mobilizacijom "kreativaca", bez ikakvih ideoloških predrasuda, moguće je napraviti zaokret ka budućnosti. A to znači postaviti pitanja: "Šta učiniti da ljudi mogu da žive, da svoje sposobnosti u sopstvenoj zemlji razvijaju, da svoje porodice obezbede, da budu sigurni njihova imovina i njihov život."<sup>162</sup> U isto vreme, to bi značilo pokazati "i da je ovaj rat jedna tragična, nesrećna faza, ali ipak samo jedna faza u našoj istoriji".<sup>163</sup>

Glavni temelj Miloševićeve vlasti bio je poljuljan u proleće 2000. godine: "Definitivno je isanjan san da ćemo prekim putem i bez mnogo formalnosti doći do svoje države, da ćemo na o-ruk rešiti nacionalno pitanje"...<sup>164</sup> Upravo u tom trenutku, opozicija, čiji je veliki deo i sam varirao istu ideju, pokazala je svoju nemoć. U naletu specijalaca na "Studio B" i njegovom preuzimanju bez otpora, "demagoška i uobražena opozicija" pokazala je da zapravo ne postoji. I svet je shvatio da ona "samo preti i obećava", ali da "nije sposobna ništa da uradi".<sup>165</sup>

Negativan bilans desetogodišnjeg delovanja srpske opozicije ukazivao je na nužnost novog koncepta opozicije. Još posle raspada Koalicije "Zajedno", Đinđić je kao cilj postavio stvaranje demokratskog bloka. Iz sva tri uslova, koja je postavio za stvaranje Saveza za promene posle bombardovanja, jasno se vide zaključci koje je izvukao iz desetogodišnjeg neuspešnog delovanja opozicije. On je za frontmena Saveza za promene tražio nestranačku ličnost i našao ju je u popularnom guverneru Narodne banke Jugoslavije Dragoslavu Avramoviću, koji je uspeo da u Srbiji smanji inflaciju koju istorija nije poznavala. Ideju ujedinjavanja, sa iskustvom beskonačnih deoba i umnožavanja političkih stranaka u Srbiji, učinio je okosnicom Saveza za promene: "...i mali i veliki, i levi i desni, i ovi i oni... kao kontrast rastućoj agresivnosti i negativnim porukama, koje su išle na podele, na podele između nas i sveta, podele unutar nas, pa, opet, podele podeljenih".<sup>166</sup>

<sup>156</sup> "Pretendent ili naslednik, ambiciozan ne samo za mesto predsednika Demokratske stranke, nego mnogo ambicioznije za viša mesta u ovom našem društvu i državi." Dragoljub Mićunović, "Ostavka. Govor prilikom političkog povlačenja sa predseničke funkcije na Skupštini Demokratske stranke, 29. januar 1994", u: *Moja politika...*, str. 157.

<sup>157</sup> "Ljuba Tadić, koji je veoma emocionalan čovek i divna duša, ali je impulsivan i teško prihvata realnost, jasno je rekao na našoj skupštini: 'Kakav Milošević! Kakav Šešelj! Kakav Vuk! Najveća opasnost za Srbiju je Zoran Đinđić. Ja vidim kako on dolazi, postaje predsednik i zavodi diktaturu. Tek će tada nastati mrak!'" Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

<sup>158</sup> "Ja sam, kao idejni tvorac i arhitekta Saveza za promene"; "Definisao sam tada strategiju"; "i onda sam došao na spasonosnu ideju"; "Postavio sam tada nekoliko ključnih tačaka..."

<sup>159</sup> Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 71.

<sup>160</sup> Zoran Đinđić, "Pobednička strategija za Srbiju. Permanentna mobilizacija kreativaca", *Borba*, Beograd, 9. avgust 1997.

<sup>161</sup> Isto.

<sup>162</sup> Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 82.

<sup>163</sup> Isto.

<sup>164</sup> Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 49.

<sup>165</sup> Zoran Đinđić, *San o Srbiji...*, str. 19.

<sup>166</sup> Isto, str. 22–23.

Najzad, umesto negativne, pozitivna kampanja: "Šta sve možemo da dobijemo ako promenimo vlast."<sup>167</sup> I šta svaki pojedinac može da učini za sebe? Bio je to izraz uverenja "da Miloševića ne možemo da pobedimo revolucijom" i baš zbog toga – "najrevolucionarnija odluka". Sa mitinga na kojima su se lideri opozicije obraćali narodu, često zbijenom u amorfnu masu, opozicija se obraćala građaninu kao pojedincu. Iznenadna odluka Slobodana Miloševića da raspiše izbore i da se kandiduje za predsednika dala je opoziciji "novu šansu".

Zoran Đinđić je bio arhitekta i motor Demokratske opozicije Srbije, koja je udružila 18 politički heterogenih, po veličini i snazi uticaja nejednakih partija. U toku izborne kampanje, on se povukao u drugi plan: preuzeo je na sebe ulogu menadžera kampanje, i krenuo po Srbiji. Svim snagama je za predsedničkog kandidata DOS podržao Vojislava Koštunicu, predsednika male partije, bez uticaja u biračkom telu Srbije. Bio je to znak Đinđićeve zrelosti, izraz razumevanja istorijskog trenutka, ljudske i političke spremnosti da opšte dobro stavi iznad njemu toliko prebavljane ambicije i sklonosti da ne bira sredstva. U tom smislu je zaista bio "za prsa ispred svih".<sup>168</sup> Sa snažnim instinktom vlasti, i to u trenutku kada je bila ozbiljno ugrožena, to je s nepogrešivom tačnošću osetio jedino Slobodan Milošević. Zato je otvoreno pozvao na odstrel Zorana Đinđića, tog, po njemu, glavnog demona Srbije.

## 5. Promene

### *Polazište, ciljevi i sredstva*

Slobodan Milošević nije bio diktator već konsenzualni autokrata. Bez obzira na posledice njegove politike koje su Srbiju dovele na najnižu tačku u njenoj istoriji, i za njegovo uklanjanje bio je neophodan konsenzus. Evropa i SAD bile su frustrirane i sva njihova nastojanja išla su u pravcu njegovog eliminisanja sa političke scene Srbije. U srpskim masama je postojalo nezadovoljstvo i difuzan otpor bez jasnog odgovora na pitanje: Šta posle Slobodana Miloševića? Opozicija se, najzad, ujedinila s ciljem da ga legalnim putem ukloni. Ali, niti je imala čvrstu organizaciju niti je posedovala sredstva za radikalni obračun: lideri Demokratske opozicije Srbije raspolagali su količinom oružja koja je bila dovoljna za samoubistvo. Neformalne grupe, tradicionalno veoma uticajne u srpskoj politici, shvatale su da je Slobodan Milošević iscrpio svoju ulogu: njegov dalji opstanak na vlasti kompromitovao je velikodržavni projekat i pretio većim unutrašnjim terorom. Nastupio je, dakle, trenutak da mu se "stavi nož pod grlo". Policija, posle serije nerasvetljenih ubistava, i vojska, posle četiri izgubljena rata, bile su spremne da žrtvuju svog glavnog nadlogodavca i vrhovnog komandanta, da bi sačuvalе svoje pozicije i izbegle odgovornost. U tom smislu, eventualni sukob sa masama za njih je predstavljao neizvesnost.

Uoči i na sam dan 5. oktobra 2000. godine, ni Zoran Đinđić nije bio spreman na veliki rizik. Nije bio u pitanju strah, koliko odgovornost: šta posle eventualnog krvoprolića? On je pokušao da u represivnom aparatu pronađe pukotine i da među njegovim pripadnicima stekne saveznike da se Slobodan Milošević ukloni, a da na ulicama Beograda ne padne krv. Činjenica da je Zoran Đinđić, takoreći sutradan nakon preuzimanja vlasti Vojislava Koštunice od Slobodana Miloševića, opisao svoj susret sa Miloradom Ulemekom Legijom, komandantom JSO, 4. i 5. oktobra 2000. godine, svedoči o tome da je bio svestan dvoseklosti toga svog pokušaja. Taj opis predstavlja istorijski izvor prvog reda.<sup>169</sup> Ali, za razliku od većine učesnika u događajima, Đinđić je bio

<sup>167</sup> Isto, str. 23.

<sup>168</sup> Milan St. Protić, *Izneverena revolucija...*, str. 264.

<sup>169</sup> Razgovor Zorana Đinđića sa Vesnom Mališić objavljivan je sukcesivno u magazinu *Blic News* od 1. novembra do 1. decembra 2000. Vid. posebno izdanje: Vesna Mališić, *Zoran Đinđić. San o Srbiji*. Predgovor: Dubravka Stojanović, "Računica s mnogo nepoznatih", Beograd, 2004.

svestan i stvarnog odnosa snaga: da naspram poluga autoritarne vlasti u kriminalizovanoj državi nije stajala organizovana politička sila spremna na ustanak, već "agregatno stanje". Ono što je za prve predstavljalo državni udar, za druge je značilo revoluciju. Protivnik je bio savršeno svestan toga. Njemu je odgovaralo da se predstavi kao prijatelj naroda: policija koja se bratimi sa građanima, vojska koja odbija da puca u narod. Da je to samo mit, odnosno fasada, znao je i Zoran Đinđić. Zato danas brojni lamenti zbog toga što posle 5. oktobra nije bilo 6. oktobra, to jest, što nije došlo do revolucionarne smene vlasti, i što se najviše stavlja na teret samom Zoranu Đinđiću – pokazuju da je njegovo shvatanje politike i suštine promena bilo izvan orijentalnog, šćardžijskog i čaršijskog shvatanja. Odnosno, pragmatično i strateško: delovati u okviru mogućeg s pogledom u budućnost.

Zoran Đinđić nije podlegao euforiji koja je zahvatila ne samo Srbiju nego i svet. Kao pobednik, osećao se gotovo nadrealno. U njegovom izvanrednom opisu inauguracije Vojislava Koštunice za predsednika SRJ sadržane su sve protivrečnosti datog istorijskog trenutka:

"U 'Sava centru' sve je izgledalo glamurno, dolazili su ministri spoljnih poslova Grčke, Norveške, razni izaslanici, ali se osećalo da je sve to fasada bez supstance, osećalo se da tu nema vlasti i da sve to može da bude vrlo prolazno. Imajući u vidu iskustva Aljendea, Kerenskog i drugih bezubih građanskih revolucija koje su počinjale narodnim entuzijazmom, a završavale krvavim obračunima i preuzimanjem kontrole od strane vojske, sve vreme sam imao neprijatan osećaj da još ništa nije završeno i da vrlo brzo stvari mogu krenuti u neprijatnom pravcu. Tih noći nisam mogao da spavam jer sam imao osećanje mučnine da je sa svakim satom naša pozicija gora, a da u javnosti izgleda bolja. Mediji su bili puni priče o pobjedi, a kad se čovek zapita šta je garant da ona opstane onda shvati da nema nikakvog garanta. I kad se upita gde je vlast kad mi odemo kući, onda shvati da vlasti nema. Ona postoji dok smo skupljeni, kad se razidemo nje više nema. A kad se upitamo da li socijalisti imaju mehanizme koji funkcionišu i kad oni nisu tu, odgovor je – imaju. To je značilo da su praktično već 6. oktobra bili u prednosti u odnosu na nas."<sup>170</sup>

Problem, dakle, nije bio u onome što je propušteno da se uradi 6. oktobra već u razumevanju procesa koji su prethodili 5. oktobru, istorijskog nasleđa i neposredne prošlosti. Zoran Đinđić nije bio sklon jednostavnim objašnjenjima iako njegovi tekstovi pokazuju da je svoje zaključke saopštavao oprezno vodeći računa o granici njihove prihvatljivosti. Za njega je bilo nesporno da se Srbija sa Slobodanom Miloševićem najžilavije suprotstavila duhu vremena. Ali, objašnjenje za to nije nalazio u, kako ga je najzad video, nihilističkoj ličnosti Slobodana Miloševića, već u istorijskim okolnostima koje su njega proizvele i koje je u velikoj meri određivalo političko nasilje.<sup>171</sup> "Smatram", govorio je, "da mi nismo bili takvi kakvi smo bili, ne bi bilo ni Miloševića. Znači nije on s Marsa pao. On je kao Hitler u Nemačkoj, posledica slabog društva. A društvo smo mi, i opozicija, i Crkva, i intelektualci, itd. Da je opozicija bila bolja, ranije bi srušila Miloševića. I mi smo odgovorni što je tako dugo bio na vlasti. On treba da odgovara lično, ali je vrlo opasno misliti da je on jedini krivac."<sup>172</sup>

Uspostavljanje odnosa prema deceniji ratova u kojima je nestala jugoslovenska država, posle velikih ljudskih gubitaka i stradanja civila, materijalnih razaranja, manipulacije koja je uništila sve kriterije – za Zorana Đinđića je bilo ravno uspostavljanju granice od koje treba da počne budućnost. Taj naporni i složeni proces, koji je podrazumevao polarizaciju mentaliteta, prosvetčivanje i samorefleksiju, Đinđić je zamišljao u dve etape.

---

<sup>170</sup> Isto, str. 103.

<sup>171</sup> "Jer, mi smo imali 13 godina diktaturu Miloševića, pre toga 50 godina diktaturu Tita, pre toga 20 godina diktaturu kralja Aleksandra, a još ranije parlamentarnu krizu sa političkim ubistvima, npr. poslanika Radića, Hrvata u parlamentu Jugoslavije, pre toga Prvi svetski rat, kome su prethodili Balkanski ratovi, ubistva Obrenovića, a pre toga, XIX vek bez pravih vlada i partija, sa oslobađanjem od Turskog carstva." Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 211.

<sup>172</sup> Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 218.

Kratkoročno, trebalo je preseći Gordijev čvor koji je predstavljao Slobodan Milošević. Utvrđivanje njegove lične odgovornosti za povrede međunarodnog ratnog prava i počinjene ratne zločine pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju u Hagu, sve demokratske zemlje u svetu postavile su kao uslov za ponovni ulazak Srbije u taj svet. Na probi je bila sposobnost Srbije bez Miloševića da povрати izgubljeni kredibilitet. Taj izazov je zahtevao "da se postigne nacionalna saglasnost – da kažemo da ili ne".<sup>173</sup> Konsenzus je izostao, jer izručenje Slobodana Miloševića značilo je više od demistifikacije jednog autoritarnog tipa vladavine<sup>174</sup>. Sa tim činom počelo je ispisivanje istorije ratova devedesetih godina. Pritisnut spolja i iznutra, i to dvostrano – od onih koji su se suprotstavljali izručenju Slobodana Miloševića i od onih koji su gubili strpljenje što se sa izručenjem okleva – Đinđić je sa svojom Vladom presekao Gordijev čvor: učinio je to sa odlučnošću koja je reflektovala državnštvo i etiku odgovornosti. "Posledice neizručenja bile bi izolacija i gubitak moralnog kredibiliteta. Svet bi mogao posumnjati da se solidarišemo sa Miloševićem."<sup>175</sup>

Dugoročno, Srbiji je, po Đinđiću, tek predstojao ogroman i svestran napor da objasni sebe u poslednjoj deceniji XX veka, da postavi pitanje vlastitih grešaka i odgovornosti: "Moramo da sagledamo kakva je bila naša uloga u ovoj tragediji. Kako je bilo moguće da Milošević vlada 12 godina. To nije bila njegova snaga, već naša slabost."<sup>176</sup> Razumevanje neće doći samo po sebi: potrebno je angažovanje svih institucija društva. Đinđić je posebnu pomoć očekivao od Srpske pravoslavne crkve. Bio je spreman na ustupke (dovršenje izgradnje Svetosavskog hrama, uvođenje veronauke u škole), iako su ga oni stavljali pod udar jednog dela javnosti.

Svestan cinizma istorije, Zoran Đinđić nije isključivao mogućnost da se u jednom trenutku dželiti preobrate u žrtve. Upozoravao je da utvrđivanje ratnih zločina i njihovo pravno sankcionisanje pripada sudovima. Obnova moralnih vrednosti i izgrađivanje kriterija je posao društva i njegovih institucija: "Treba nam pravda kao svest o tome da su krivci identifikovani i kažnjeni. Bez toga nema budućnosti. Ili će se oni ponovo dočepati vlasti i zatvoriti taj proces, ili će taj proces njih da odnese. Nema trećeg. Nije više moguće posle ovih deset godina ogromne pljačke, zloupotreba, ubistava, sada reći, hajde, sad smo na nuli i sad krećemo od nule"..."<sup>177</sup>

Izostanak konsenzusa o odnosu prema neposrednoj prošlosti, čiji je samo najdrastičniji izraz bilo prihvatanje ili odbijanje saradnje sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, posledica je nepostojanja konsezenza o strategiji razvoja Srbije posle Slobodana Miloševića. Na pitanju izbora te strategije demistifikovaće se i karakter 5. oktobra 2000. godine. Kao i tokom cele istorije postkomunističkog pluralizma u Srbiji, pokazaće se da su i 5. oktobra na istoj strani bile i snage kontinuiteta i snage diskontinuiteta, ne toliko sa režimom Slobodana Miloševića koliko sa socijalnom i nacionalnom ideologijom na kojoj se on održavao.

Snage diskontinuiteta sa velikodržavnom idejom u korist ideje o modernoj državi imale su tanak oslonac u nacionalnoj istoriji. One su glavnu snagu crple iz činjenice da su razumele duh vremena i da su, kako je Đinđić govorio za svoju Vladu, bile "na strani istorije". Pošto je propustila da na kraju XX veka svoj problem uključi u globalni proces, Srbija je novu šansu dobila posle 5. oktobra 2000. godine kada je, kao nikad u njenoj istoriji, iza nje stao ceo svet. Zoran Đinđić je to razumeo. Preuzeo je nezahvalnu i tešku dužnost premijera u uverenju da će tu šansu umeti

---

<sup>173</sup> Isto, str. 106.

<sup>174</sup> Vid. u ovom Zborniku, Nenad Dimitrijević, "Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno", Obrad Savić, "Dva lica odgovornosti; Srbija posle Đinđića", Sonja Biserko, "Zoran Đinđić i Haški tribunal".

<sup>175</sup> Isto, str. 111.

<sup>176</sup> Isto, str. 407.

<sup>177</sup> Isto, str. 139.

da iskoristi.<sup>178</sup> Bio je na to koncentrisan bez ostatka, apsolutno, tražeći isto i od svih ostalih. To nije proizlazilo iz njegovog revolucionarnog temperamenta niti iz njegove lične ambicije da vlada, već iz njegovog razumevanja istorijskog vremena. Srbija je, po njemu, u prethodna dva veka propustila mogućnost da postane moderna evropska država, da bi se na kraju XX veka od Evrope udaljila više nego ikad u svojoj istoriji. Zato, posle uklanjanja Slobodana Miloševića, Zoran Đinđić Srbiju i nije "video na putu ka sebi [...] onakvoj kakva je bila, nego onakvoj kakva bi mogla da bude".<sup>179</sup> Kad se radilo o pitanju strategije razvoja, nju su i dalje karakterisale duboke unutrašnje podele, uvek na ivici građanskog rata. I s tim u vezi: nedostatak istinskog građanstva; jednakost u siromaštvu; slabe institucije i potreba za vođom; sklonost ka populizmu. Sa neposrednom prošlošću ostala je i dalje *nedovršena država* (Kosovo, Crna Gora, vlastito ustavno uređenje); propala ekonomija; nedostatak kritične mase za modernizaciju koji je nastao odlaskom mlade obrazovane populacije iz zemlje koja je ulazila u razdoblje ratova; ostarelo stanovništvo; generacija rođena na početku druge decenije XX veka preživela je osam ratova.

Samo su dve činjenice predstavljale za Srbiju novu šansu. Prvu je oličavala energija masa stvorena promenom 5. oktobra 2000. godine. Ali, ona nije bila ni neograničena ni usmerena u jednom pravcu. Druga, mnogo važnija činjenica jeste integrativni duh epohe. Uz spremnost sveta da podrži oporavak Srbije, i uz promene u njenom okruženju, Zoran Đinđić je sve karte stavio na ovu drugu činjenicu. Na njoj je zasnovano ono što se naziva *strategijom, srpskom vizijom, snom o Srbiji Zorana Đinđića*, a što je zapravo alternativa istrošenoj ideji o svesrpskoj državi, politici primata teritorije nad unutrašnjom supstancom, politike nad ekonomijom, kolektiva nad pojedincem.

Istorijsko vreme išlo je naruku Zoranu Đinđiću da preciznije nego njegovi prethodnici u političkoj istoriji Srbije kao okosnicu alternative uzme evropeizaciju Srbije. To je, dakako, podrazumevalo ista sredstva i istu cenu koju su druge evropske države već platile ili tek treba da je plate. Drugim rečima, treba svoju privredu i pravne institucije prilagoditi evropskim i smanjiti zaostajanje za Evropom. Srbija je izgubila vreme i rizikuje da, zajedno sa Bosnom i Hercegovinom, Albanijom, Crnom Gorom i Makedonijom, ostane stečajna masa na Balkanu: "Ako sada ne uspeemo da se uključimo ostaćemo po strani budućnosti... Još nismo srušili most koji nas povezuje s prošlošću, još je moguć pad unazad." Društvu nedostaje adrenalin za promene: "U kom delu društva ljudi deluju na bitno drugačiji način nego pre oktobra?"<sup>180</sup>

Stvaranje alternative, strategije razvoja, "programske koncepcije" kao racionalne politike, a ne kao ideologije, naišlo je na brojne prepreke. Pre svega, takva koncepcija nema onu "emocionalnu privlačnost" koju ima socijalna i nacionalna ideologija. Osim toga, ona podrazumeva zame-nu prioriteta – "od nacije i države ka privredi". U privredi su, međutim, rezultati merljivi odmah, a u nacionalnoj i državnoj politici nisu: "Nacionalni ratovi imaju to obeležje da je možda neka bitka izgubljena, ali da je dobijeno istorijsko pravo." Najzad, novi model integracije – ne nacionalna država, već evropska integracija. To jeste promena istorijskog smera koja je najsnažnije uporište i imala u ovom poslednjem.

Posle skupo plaćenog zakašnjenja Srbija je, nakon uklanjanja Slobodana Miloševića, dobila šansu kakvu nije imala u svojoj istoriji: Evropa je stala iza nje. To je, po Zoranu Đinđiću, i bio

---

<sup>178</sup> Ministar policije u Vladi Zorana Đinđića piše o svom iznenađenju da jedan tako mlad i sposoban političar kakav je bio Zoran Đinđić prihvati mesto premijera u prvoj tranzicionoj vladi, i u svojim memoarima beleži razgovor koji je vodio sa njim o tome:

"Dobro Zorane! Ti si mlađi od mene, imaš vremena. Možeš da nađeš bilo koga iz svoje stranke, da ga potrošiš na toj funkciji i da posle toga postaneš premijer. Nemaš nijedan razlog da se žrtvuješ i sagoriš na toj funkciji.

Moje ubeđivanje nije omelo Zorana Đinđića da preuzme kormilo ranjene i unesrećene Srbije.

– To mora neko od nas da uradi. Bolje mi nego neko drugi. Treba hrabrosti u ovom trenutku, a ja je imam – uveravao me je Đinđić." Dušan Mihajlović, *Povleneke magle i vidici*, 2, Beograd, 2005, str. 31.

<sup>179</sup> Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 346.

<sup>180</sup> Isto, str. 397, 245–246.

revolucionarni značaj 5. oktobra 2000. godine. On je smatrao: sad ili nikad: "...s obzirom na stepen našeg zaostajanja, nas mogu izvući samo velike i brze promene, tj. promene u kojima se menjaju navike, stil života, mentalitet a ne samo zakoni i plate".<sup>181</sup> On nije hteo da Srbiju teši već da je trgne. Imao je razumevanja za velika očekivanja, ali je kao čovek ideje u čiju je pokretačku snagu verovao, nezainteresovan za ličnu popularnost, saopštavao neprijatne istine i upozoravao da promena smera koji je Srbiju doveo "u stanje truljenja i dekadencije" podrazumeva "veliki napor, veliku disciplinu i izuzetnu volju".<sup>182</sup> Bez svega toga nastaviće se proces samorazaranja: "Imam mapu svih kritičnih tačaka u Srbiji i to nije minsko polje već tepih."<sup>183</sup> Razlike u razumevanju upravo tog procesa nisu bile lične već koncepcijske: sporija ili brža dinamika promena samo je pojavni oblik tih dubljih razlika:

"Mi smo", smatrao je Đinđić, "[...] već izgubili dosta vremena, promene moraju brzo da se izvedu, čak i ako su bolne. Ono što su drugi ostvarili za deset godina, mi moramo da postignemo za četiri-pet godina. Može se, doduše, ići i drugom brzinom, kao Koštunica: privatizacija da – ali, molim vas, ne odmah, reforme – da, ali molim vas bezbolno, tribunal UN za ratne zločine – da, ali molim vas, bez mene. Ja sam za četvrtu brzinu. Ja verujem da *Srbija sada ima svoju poslednju šansu da ipak uhvati voz za proširenje Evrope*"<sup>184</sup> (podv. L.P.). Politika je predviđanje, i Đinđić nije isključivao mogućnost da u Evropi dođe do zamora materijala, ili da reforme u Srbiji budu zaobiđene vraćanjem na državno pitanje: Kosovo, Crna Gora, unutrašnje ustavno uređenje.

"Moja se vlada", govorio je Đinđić, "bavi sudbinom ove zemlje i pokušava da za neke buduće generacije napravi čvrste temelje, da veže Srbiju za Evropu." Ali je bio dovoljno realan da ne bi računao sa širokim savezom protiv ovog cilja. Zato je i omeđio polje na kome nije moguć kompromis: "Ako je to fasciniranost prošlošću i stalan pokušaj da se pliva niz struju, kada je reč o ratnim zločinima, nezaposlenosti ili restrukturisanju državnih preduzeća, to nije nešto gde ja mogu da pravim kompromis."<sup>185</sup> Na ta dva pitanja, nacionalnom i socijalnom jedinstvu srpskog naroda, iskristalisala se i razlika između snaga kontinuiteta i snaga diskontinuiteta: evropske Srbije kao fasade i evropske Srbije kao sadržaja. U Srbiji se isticao evolutivni put – "pod čime se podrazumeva kontinuitet sa političkim ciljevima glavnih ličnosti bivšeg režima i postepeno prihvatanje evropskih vrednosti i ciljeva postsocijalističke tranzicije". Premijer Zoran Đinđić, koji je oličavao snage diskontinuiteta, ubijen je "upravo kada je hteo da napravi prekid sa evolucijom i da konačno krene u promenu režima, ne samo institucionalnu, već i ideološku".<sup>186</sup>

Prvi postkomunistički premijer u Srbiji smatran je u domaćoj javnosti, u najmanju ruku, kontroverznom ličnošću. Svet je u Đinđiću kao intelektualnom arhitekti postkomunističke alternative u Srbiji, video svog dorašlog partnera. Ali i kako je na "Laudaciji za Zorana Đinđića", na pomenutoj svečanosti u Jeni, rekao Hans Koschnick, "Evropljanina srpske nacionalnosti"<sup>187</sup>. Đinđićevo viđenje Evrope iz Srbije, sa Balkana, bilo je viđenje *iznutra*. Zato je i primano sa velikom pažnjom. Jer, kao što je Srbiju upozoravao da joj ističe vreme, tako je Đinđić poručivao Evropi da je i njoj potrebna celovita vizija, to jest, odgovor na pitanje kako će se oblikovati celokupan evropski kontinent, a ne samo pojedine zemlje Evrope.<sup>188</sup> Ubistvo Zorana Đinđića stvorilo je u Srbiji opasan vakuum, ali ga je i Evropa osetila kao sopstveni gubitak.

---

<sup>181</sup> Isto, str. 245.

<sup>182</sup> Isto, str. 392.

<sup>183</sup> Isto, str. 229.

<sup>184</sup> Isto, str. 396.

<sup>185</sup> Isto, str. 397.

<sup>186</sup> Vladimir Gligorov, "Cena evolucije", *Ekonomist*, Beograd, 10. oktobar 2005.

<sup>187</sup> Hans Koschnick / Hans Košnik, "Laudatio auf Dr Zoran Đinđić" / "Laudacija za Zorana Đinđića" u: Milo-van Božinović, Gabriella Schubert, Ulrich Zwiener + (Hrsg.)..., str. 44, 53.

<sup>188</sup> "Bez svoje celovitosti Evropa neće biti stabilna i neće moći igrati vodeću ulogu u svetskoj istoriji. Moja po-ruka je sledeća: naravno da su odlučujuće pozitivne snage u samim zemljama Balkana, ali nama je potrebna i pozitivna

Zoran Đinđić nije bio politički čovek u Srbiji pod uticajem Zapada već zapadnjak: po životnoj filozofiji, obrazovanju i načinu mišljenja. On je uspeo u svom glavnom naumu: polarizovao je srpski mentalitet. Ako njegov pol nije imao snagu da dovede do mentalnog preokreta, bio je dovoljno jasno artikulisan da baci svetlo na onaj pol koji parazitira na zaostalosti i strahu od promena. Ako to nije bilo dovoljno za kraj samoobmane, bilo je – za kraj obmane drugih. To je ravno rušenju mita i izdaji, što nije moglo ostati nekažnjeno. Đinđić je, kako je na njegovom opelu rekao mitropolit Amfilohije Radović, pogođen u srce "rukom bratomržnje", i to zato što je "u momentu najdubljeg poniženja svoga naroda, na obrenovićevski način, ispružio ruku mira i pomirenja Evropi i svetu".<sup>189</sup> Reči visokog crkvenog velikodostojnika impliciraju sugestiju da je posle Đinđića pruženu ruku trebalo trgnuti.

### III SMRT

Samo nekoliko dana posle 12. marta 2003. godine, beogradski publicist i psiholog Stojan Cerović je rekao: "Ubistvo premijera, baš ovog premijera i baš sada, zahteva od nas da razumemo najširi politički kontekst i obavezuje nas da ga stavimo u istorijsku perspektivu, zato što će ovaj događaj možda bitno promeniti sudbinu Srbije. I zato mislim da najpre treba identifikovati glavne sile koje su delovale i ukrstile se na način koban po glavu Zorana Đinđića, a biće možda i po našu budućnost."<sup>190</sup>

#### 1. Istorijska perspektiva

Ubistvo srpskog premijera Zorana Đinđića (25. januar 2001–12. mart 2003) *nije jedino političko ubistvo u istoriji Srbije modernog doba*. Krvavi obračuni srpskog dvora sa političkim strankama (kralja Milana sa Radikalnom strankom 1883); stranački obračuni političkih protivnika kao nepomirljivih neprijatelja u kojima je dolazilo do svirepih i ritualnih ubistava (napadi Radikalne stranke na Naprednu stranku 1887. i 1889); nasilne smene vlasti na vrhu države (prinudne abdikacije i umorstva monarha)<sup>191</sup> – više su pravilo nego izuzetak.

---

energija Evrope. Ova energija se ne sme svoditi na materijalne stvari, ona mora sadržati idealizam i emociju. Možda ja to pogrešno vidim, zato što ne živim u Centralnoj Evropi, ali mi se čini da sama Evropa i ideja Evrope postaje sve više i više sužena na protokolarno, na birokratsko, na procesualno. U samoj Evropi je prisutan deficit evropskog identiteta, a da bi ona nama dala malo više nade, ona mora da stvori tu pozitivnu energiju. U samoj Evropi mora da se zna zbog čega je evropski model bolji od svih drugih modela. Zašto je ova kombinacija solidarnosti, slobode, tržišne privrede koja je rođena u Evropi, bolja od svih ostalih modela u svetu..." Zoran Đinđić, "Evropa, s dušom i ja" (Ekskluzivno: Dosad nepublikovani tekst Zorana Đinđića), *Danas*, Beograd, 31. decembar 2004 – 3. januar 2005.

<sup>189</sup> Amfilohije Radović, "Rana posred srca naroda", *Književnost*, 7–8–9, Beograd, 2003, str. 959.

<sup>190</sup> Stojan Cerović, "Posle Đinđića", *Vreme*, Beograd, 20. mart 2003.

<sup>191</sup> "Na prvo mesto treba staviti ubistva monarha, jer je jedino knez Miloš Obrenović umro prirodnom smrću dok je bio na vlasti. Svi ostali monarsi bili su usmrćeni ili prinuđeni na abdikaciju, čime je ostvoren kontinuitet nasilne smene vlasti kao jedne od dominantnih osobina političkog života. Nasilno je uklonjen Karadorđe, nasilno su smenjeni knez Miloš i knez Mihailo posle njihove prve vlade. Sa mesta kneza svrgnut je i knez Aleksandar Karadorđević. Ubijen je knez Mihailo. Kralj Milan je progнан iz Srbije, a njegov sin Aleksandar ubijen je na brutalan način 1903. godine. Kralj Petar Karadorđević bio je, zbog pritiska pripadnika Crne ruke (zaverenička organizacija u kojoj su pretežno bili oficiri – L.P.) prinuđen na abdikaciju 1914. godine, njegov sin Aleksandar ubijen 1934, kralj Petar revolucionarnim putem skinut s vlasti zajedno sa samom monarhijom. Ubijen je i prvi demokratski premijer Zoran Đinđić". Dubravka Stojanović, "Ulje na vodi. Politika i društvo u Srbiji" u: Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804–2004*, Beograd, 2005, str. 134–135.

Studija francuske istoričarke Helene Carrere d'Encansse *Ruska nesreća. Ogled o političkom ubistvu*<sup>192</sup> nema pandan u srpskoj historiografiji. Međutim, to ne znači da nije bilo i pokušaja objašnjenja političkog ubistva kao jedne od dominantnih osobina političkog života u Srbiji. Ono je nalaženo u činjenici da je devetnaestovekovna Srbija bila "zemlja jednostavna sa zadacima prostim", i "u isto vreme zemlja nova".<sup>193</sup> Drugim rečima, zemlja bez tradicija: dinastičkih, stranačkih, klasnih. "Jedina tradicija koja postoji, čvrsta i stamena, jer negovana vekovima, to je nacionalizam. On je taj koji daje nadahnuća za velike podvige i vladaocima i strankama i narodnoj masi."<sup>194</sup>

Ova jedina tradicija je po prirodi stvari totalitarna. Ona isključuje unutrašnje podele: pre svega socijalnu, a potom i političku. Sa stanovišta ove tradicije – institucije, mehanizmi i procedure moderne države i društva predstavljaju sredstva koja razbijaju unutrašnje jedinstvo. Cilju koji je proizlazio iz ove tradicije odgovaralo je sredstvo: "Mi smo još mlad i sirov narod, koji tek počinje sticati političko iskustvo, i koji u nedostatku veštine rešava stvari silom."<sup>195</sup> Kako u spoljnoj politici, tako i u unutrašnjoj.

Autokratski vladaoci, "zadrt seljak", "zadrti [...] i inteligencija, i to ne toliko iz fanatičkog oduševljenja za ideje koliko zbog neobuzdanosti lične ambicije" – u rezultatu: "nikakvo čudo, ako je naš XIX vek pun sudara i katastrofa".<sup>196</sup>

Naredni vek koji Srbija ima u svom istorijskom iskutvu karakteriše izraženiji paralelizam dva procesa: nasilje sa raznim predznacima (dinastički, ideološki, politički, etnički, verski) i modernizacija, uz dominaciju države (presudna važnost okvira, odnosno teritorija) nad društvom (relativizacija supstance: proizvodnje, saobraćaja, obrazovanja, zdravlja). Kako su ova dva procesa uticali jedan na drugi?

Političko nasilje je pokazalo veliku istrajnost u istoriji Srbije, i očuvalo kontinuitet: ubistvo premijera Zorana Đinđića na početku XXI veka predstavlja zadnje poglavlje te istorije. Posmatrano izvan nje, ono se ne može ni objasniti ni razumeti.

U shvatanju samog Zorana Đinđića da u Srbiji treba promeniti političku matricu sadržana je i njegova anticipacija vlastite sudbine. Samo nekoliko dana posle promena 5. oktobra 2000. godine, on je u jednom razgovoru rekao:

"Sledeće godine mi moramo da počnemo najsveobuhvatniji postupak modernizacije naše države od vremena kada je knez Mihailo ubijen upravo zato što je to hteo, što je hteo da dovede strance, da dovede naše ljude iz Beča i Budimpešte i da modernizuje jednu orijentalnu državu kakva je tada bila Srbija, koja je počivala na ličnim vezama, na klanovima i interesima. Njegova ideja je bila da po ugledu na tada naprednu austrougarsku administraciju modernizuje i srpsku. I jedan od razloga što je bio neomiljen i što je bio ubijen je upravo taj.

Od tada do danas mi nismo pristupili sveobuhvatnom procesu modernizacije srpske države. Sada je trenutak za to."<sup>197</sup>

## 2. Politički kontekst

---

Ovome nizu treba svakako dodati i ubistvo Ivana Stambolića, predsednika Socijalističke Republike Srbije, koje je izvršeno 25. avgusta 2000. godine.

<sup>192</sup> Vid. Elen Karer d'Ankos, *Ruska nesreća. Ogled o političkom ubistvu*, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1992.

<sup>193</sup> Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, knj. III, Sabrana dela, XII, 1936, str. 426.

<sup>194</sup> Isto, str. 427.

<sup>195</sup> Isto.

<sup>196</sup> Isto, str. 428.

<sup>197</sup> Zoran Đinđić, *San o Srbiji...*, str. 145–146.

Ubistvo premijera Zorana Đinđića *nije prvo ubistvo jedne političke ličnosti* u istoriji Srbije modernog doba kome je prethodila atmosfera navikavanja javnosti na mogućnost ubistva. Tako, da kad se najzad dogodi, ono se prima kao normalnost. Najzad popušta grozničava napetost koja je dugo trajala, i za trenutak nastaje ravnodušnost potrebna da se prevlada kritički trenutak nasilne smene vlasti. Ubistvo monarha ili značajne političke ličnosti pretvara se potom u nacionalnu žalost u kojoj, kao u slučaju ubistva kneza Mihaila i premijera Zorana Đinđića, dolazi i do istinske griže savesti: zar je takve ljude trebalo pobiti?

A o zaveri protiv kneza Mihaila "govorilo se, i to uveliko". Čak, među ministrima: "oni su samo dodavali, da za kneza nema nikakve opasnosti; oni su ušli u trag svemu, i znače da urade šta treba" – ironizirao je Slobodan Jovanović. Sam knez Mihailo primao je upozorenja, ali im nije pridavao značaj: "On nije verovao da ima tako rđavog Srbina koji bi radio protiv njegovog života onda kada on sprema narodno oslobođenje. Ministru unutrašnjih dela izrečeno je zabranjivao da ga prati tajnim policajcima; nije hteo da iko misli da se on uplašio."<sup>198</sup>

Knez Mihailo se iz Evrope u Srbiju vratio sa programom: rat sa Turcima, uvođenje zakonitosti i podizanje materijalnog blagostanja. Ali, da bi u siromašnoj, zaostaloj i primitivnoj zemlji prokrcio put ka napretku, bio je obziran prema patrijarhalnim vrednostima i njihovim nosiocima. Suviše komplikovano, da knez Miloš ne bi svom sinu predvideo rđav kraj: "po njegovom mišljenju, ko hoće da se brani od hajduka, mora biti i sam hajduk, – a Mihailo nije bio hajduk nimalo... U jednoj zemlji divljih političkih mržnji i krvavih političkih zločina, on je hteo da se ponaša kao džentlmen: on nije 'uničozavao' protivnike kao njegov otac; on im je opraštao, prezirao ih, prkosio im svojim nečuvanjem – i na kraju krajeva bio od njih napadnut i premlaćen".<sup>199</sup> Kako onda promeniti matricu političkog nasilja?

Decenije između dva uspela atentata, na kneza Mihaila 1868. i na kralja Aleksandra Obrenovića 1903. godine, ispunjene su nekim pokušajima atentata na maloletnog kneza, potom kralja i ex-kralja Milana Obrenovića: Terazijska bomba (maj 1871), Smederevski nameštaj (jesen iste godine), pucanj iz revolvera Ilke Marković (oktobar 1882), Ivandanjski atentat (1899).

Svi pokušaji atentata na kralja Milana, iako je, da bi sačuvao dinastiju abdicirao u korist svog maloletnog sina, neodstupno su vodili iskorenjivanju Obrenovića: "Jedna vrsta napada na kralja, podmukla i opasna, vršila se svakodnevno; kralj se, tobože, nije pominjao, ali stanje u zemlji opisivano je tako crnim bojama, da se svaki morao pitati, kakav je taj kralj koji je pustio da zemlja dođe u takvo stanje... Aleksandrovu Srbiju pola su slikali onakvu kakva je, pola su je izmišljavali, dokle najzad od nje nisu načinili Domanovićevu Stradiju..."<sup>200</sup>

Javnost je navikavana i na ubistvo kralja Aleksandra Obrenovića. Zavera je pripremana dve godine, i krug upućenih se širio i među oficirima i među civilima. Poslednji Obrenović je takođe primao upozorenja: ni on nije hteo da ostavi utisak da se uplašio. Njemu bliski saradnici zabeležili su da "nikako nije mogao verovati da se protiv njega kuje zavera".<sup>201</sup>

O atentatima je pisano mnogo. Ali se ne može ustanoviti pravilo na osnovu koga jedna politička ličnost postaje meta, a još manje način kako da izbegne ubistvo, ili kako da je od ubistva zaštiti. Često se navodi primer ruskog imperatora Aleksandra II. Kasneći sa unutrašnjim reformama, Rusija je postala inferiorna u spoljnopoličkom i u vojnom smislu (poraz u Krimskom ratu 1856). U toj situaciji, Aleksandar II je izveo dalekosežne reforme (ukidanje kreposnog prava – tj. oslobođenje seljaka koga je do 26. februara 1861. godine zemljoposjednik mogao prodati zajedno sa zemljom – zemska, sudska, gradska, vojna i druge reforme), koje su upoređivane sa reformama Petra Velikog. Aleksandar II je bio izuzetno dobro štićen. Ali je, posle šest pokušaja atentata, u

<sup>198</sup> Slobodan Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila*, Sabrana dela, VI, Beograd, 1933, str. 433-434.

<sup>199</sup> Isto, str. 457-458.

<sup>200</sup> Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, knj. III, str. 342.

<sup>201</sup> Pera Todorović, *Ogledalo. Zrake iz prošlosti*. Priredila Latinka Perović. Beograd, 1987, str. 777.

sedmom – ubijen. Naslednik *Cara Oslobodioca*, kako je Aleksandar II nazivan zbog svog Manifesta o oslobođenju seljaka (1861), Aleksandar III doneo je Manifest o učvršćenju samodržavlja, i uzeo kurs prema konzervativizmu.

Ima perioda kad atentati na monarhe liče na epidemiju. Ali, oni nikad, pa ni u slučaju *care-ubistva* u Rusiji, nisu samo fiks-ideja koja se može posmatrati nezavisno od političke tradicije i vladajućeg stanja u društvu.

Malo je političkih ubistava čija tehnička strana nije do detalja rekonstruisana.<sup>202</sup> U isto vreme, gotovo da nema političkog ubistva u kome su pohvatane glavne niti one guste mreže motiva, interesa i ciljeva u kojoj se začinje i ostvaruje ideja o političkom ubistvu. To se ogleda i u sudskim procesima optuženima za ubistvo. U stvari, nijedna društvena zajednica nije bez ostatka zainteresovana za rasplitanje pomenute mreže zbog svetla koje ono može baciti i na nju i na stanje duha u njoj.<sup>203</sup>

Po nekim svojim karakteristikama, ubistvo premijera Zorana Đinđića liči na druga politička ubistva u Srbiji, po drugim – ono se od njih razlikuje. Prvim karakteristikama pripada atmosfera koja je prethodila ubistvu, i koja zahteva višestruka istraživanja. Ona je stvarana dugo i istrajno; prošla je kroz nekoliko faze; učesnici su bili različito motivisani, i nikako ujedinjeni oko ubistva kao krajnjeg cilja.<sup>204</sup>

Izvesna rezerva pratila je Zorana Đinđića od njegovog prvog koraka u javnom životu, i za nju su davana različita objašnjenja.<sup>205</sup> Bilo je neslaganja sa Zoranom Đinđićem i u opoziciji i u samoj Demokratskoj stranci.<sup>206</sup> Ovde je, međutim, reč o planiranoj diskreditaciji Zorana Đinđića koju je vršio režim u Srbiji devedesetih godina prošlog veka. Od samog početka, ova je diskreditacija po sadržaju i po formi bila takva da pravo zadovoljenje nije mogla dobiti samo u političkom osujećivanju jednog od lidera opozicije i kreatora alternaive, već u njegovoj fizičkoj likvidaciji. Ali prvi konkretni planovi, što će nova istraživanja možda korigovati, sreću se u vreme velikih građanskih protesta u Srbiji zbog krađe glasova na lokalnim izborima 1996/1997. godine.<sup>207</sup>

Jednom stvoreni, ovi su planovi aktivirani u svim situacijama koje je režim smatrao opasnim po sebe. U toku intervencije NATO pakta 1999. godine, režim je započeo sa selektivnim terorom nad političkim protivnicima tretirajući ih kao izdajnike, kao neprijatelje naroda.<sup>208</sup> Direktno ugrožen, Zoran Đinđić se sklonio u Crnu Goru.

Posle potpisivanja Kumanovskog sporazuma, režim je pojačao napade.<sup>209</sup> Ova koncentrisna kampanja,<sup>210</sup> bez ikakve mogućnosti Zorana Đinđića da na nju reaguje, ali i uz muk javnosti, po-

---

<sup>202</sup> Vid. Miloš Vasić, *Atentat na Zorana*, Beograd, 2005.

<sup>203</sup> Vid. u ovom Zborniku, Marijana Obradović, "Sudski proces optuženima za ubistvo premijera Zorana Đinđića".

<sup>204</sup> Vid. u ovom Zborniku, Izabela Kisić i Ksenija Lazović, "Medijska slika Zorana Đinđića", Velimir Čurgus Kazimir, "Šum laži".

<sup>205</sup> Vid. Slobodan Inić, "Zoran Đinđić – Politika kao šverc" u: *Portreti...*; Vesna Pešić, "Aktuelnost Đinđićeve filozofije..." ; Stojan Cerović, *Izlazak iz istorije 1999–2004...*; Dobrica Ćosić, *Kosovo...*; Milan St. Protić, *Izneverena revolucija 5. oktobra 2000...*

<sup>206</sup> Dragoljub Mićunović, "Ostavka..." u: *Moja politika...*, str. 155–164.

<sup>207</sup> Sigurniji posle hapšenja Radomira Markovića, načelnika RDB (kraj 1998–januar 2001) jedan pripadnik Jedinice za specijalne operacije ispričao je da je u vreme građanskih protesta, za slučaj da dođe do većih nereda, imao nalog da prvo ubije Zorana Đinđića: "...nalog je bio da se namestim u neku zgradu tako preko puta Trga sa snajperom i čekam drugi nalog da pucam u tebe (Z. Đinđić)". Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 304–305.

<sup>208</sup> Za vreme intervencije, opozicioni lideri su bili praćeni, a za slučaj pobune naroda, imali su biti likvidirani: "Bio je potpuno pripremljen scenario i bilo je samo pitanje ko će biti prvi, Čuruvija (Slavko), Vuk (Drašković) ili ja (Zoran Đinđić)." Vesna Mališić, *Zoran Đinđić – San o Srbiji...*, str. 70.

<sup>209</sup> U uvodu intervjua sa Zoranom Đinđićem za *NIN* (8. jul 1999), Luka Mičeta piše: "Glavni target ovog puta je dr Zoran Đinđić. Pojedini SPS-ovci su sa takvim entuzijazmom krenuli u njegovu demonizaciju kao da su sami poginuli na Kajmakčalanu." Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 70.

stigla je planirani efekat: Zoran Đinđić je profilisan kao izdajnik. Bio je svestan i svog mogućeg portreta i njegove recepcije.<sup>211</sup> Kampanja ga je učinila slobodnim za odstrel, a poziv na odstrel je ubrzo i formalizovan, i to sa najvišeg mesta u državi.

Suočen sa mogućnošću da izgubi vlast, Slobodan Milošević se kao predsednik Republike, 2. oktobra 2000. godine, uoči drugog kruga predsedničkih izbora koji je trebalo da se održe 8. oktobra, obratio građanima Srbije sledećim rečima:

"U našoj zemlji je već dugo prisutna grupacija koja, pod imenom opozicione političke partije demokratske orijentacije, zastupa interese vlada koje su nosioci pritisaka na Jugoslaviju, a posebno na Srbiju. Ta grupacija se na ovim izborima pojavila kao Demokratska opozicija Srbije. Njen stvarni šef nije njihov kandidat za predsednika države (Vojislav Koštunica – L.P.). Njen dugogodišnji šef je predsednik Demokratske stranke (Zoran Đinđić – L.P.) i saradnik vojne alijanse koja je ratovala protiv naše zemlje. On svoju saradnju sa tom alijansom nije mogao da sakrije. Uostalom, čitavoj našoj javnosti je poznat njegov apel NATO-u da se Srbija bombarduje onoliko nedelja koliko je potrebno da bi se njen otpor slomio. Na čelu tako organizovane grupacije na ovim izborima nalazi se, dakle, zastupnik vojske i vlada koje su nedavno ratovale protiv Jugoslavije."<sup>212</sup>

Svaki protivnik Slobodana Miloševića bio je manje ili više ugrožen. Ovako direktno, bez rukavica, diskreditovan je samo Zoran Đinđić. Slobodan Milošević je nepogrešivo osećao da Zoran Đinđić nije samo jedan od konkurenata u borbi za vlast, već tvorac alternative koja podriva same temelje njegove vlasti, i dovodi u pitanje interese njenih brojnih korisnika. Grupacija koju je organizovao Zoran Đinđić zastupa "okupatorske namere, planove i interese", to jest: restauraciju privatne svojine čiji bi vlasnici bili stranci; poništavanje nacionalnog identiteta, što je najveći poraz za jednu naciju; zatvaranje mogućnosti za svako stvaralaštvo.<sup>213</sup>

Diskreditacija demokratske opozicije kao izdajničke, kao eksponenta okupatora, vodila je zaključku o nužnosti i opravdanosti njenog bukvalnog obezglavljenja. Slobodan Milošević nije nikad posumnjao da to ima rezonancu u narodu koja njemu lično ostavlja slobodne ruke. Zato se 2. oktobra 2000. i mogao obratiti građanima Srbije na pomenuti način, da bi 5. oktobra "zahtevao da bude uhapšen Zoran Đinđić".<sup>214</sup> Istovremeno, "RDB je, primenom mera i radnji, došao do podataka o pripremi ubistva Zorana Đinđića, upotrebom noža, od strane NN lica iz njegovog ličnog obezbeđenja".<sup>215</sup> Postojala je i varijanta sa kamionom.<sup>216</sup> Kao ubilačka sredstva kamion i snajper su ostali u kombinaciji: prvi je korišćen 21. februara, a drugi iskorišćen 12. marta 2003. godine.

Kao lider opozicije, Zoran Đinđić je izbegao tri pokušaja egzekucije. Da li je posle 5. oktobra 2000. izašao iz zone opasnosti, i da li je prestao da gleda smrti u oči? Efekat diskreditacije ko-

---

<sup>210</sup> Početkom marta 2000. godine, Đinđić je napravio računicu: "Poslednji put bio sam na RTS-u u januaru 1994, a do pre nekoliko dana – 160 puta sam pominjan u negativnim konotacijama, što u dužim emisijama, što u kraćim, i to samo na glavnom programu. Sporedne da i ne pominjem." Isto, str. 83.

<sup>211</sup> U razgovoru sa Stevanom Nikšićem za *NIN* (2. mart 2000), Đinđić je rekao: "Ja sam izdajnik opšte prakse. Kad usred noći upitate nekog u Srbiji: Zoran Đinđić? Reći će vam: On je špijun. To je prva asocijacija koja mu padne na pamet." Isto, str. 86.

<sup>212</sup> Predsednik Republike obratio se građanima Jugoslavije povodom drugog kruga predsedničkih izbora zakazanih za 8. oktobar. "Ne napadaju Srbiju zbog Miloševića, nego napadaju Miloševića zbog Srbije", *Politika*, 3. oktobar 2000. Ovo obraćanje čitano je i nad kovčegom Slobodana Miloševića pred Narodnom skupštinom, 18. marta 2006.

<sup>213</sup> Isto.

<sup>214</sup> Pismena izjava Radomira Markovića data u zatvoru 17. 5. 2001. Cit. prema: Dušan Mihajlović, *Povleneke magle i vidici...*, str. 80.

<sup>215</sup> Isto, str. 85.

<sup>216</sup> Postojala je naredba Slobodana Miloševića da se Zoran Đinđić ubije 5. oktobra uveče na svom putu u televizijski studio u Košutnjaku gde je trebalo da govori o tome šta se dešava: "Plan je bio da na putu za Košutnjak jedan kamion prepreči, a da drugi kamion koji je specijalizovan za to, bukvalno pređe preko mog auta i da to bude smrt gnječenjem." Vesna Mališić, *Zoran Đinđić – San o Srbiji...*, str. 98.

joj je bio izložen deset godina imao je produženo dejstvo: nije iščezao ni posle njegovog izbora za premijera. To su uočavali i stranci.<sup>217</sup> On lično je i posle 5. oktobra 2000. smatrao da "još uvek za neke ljude postoji opasnost za fizičku egzistenciju, jer nije isključeno da se konsoliduju eskadroni smrti i da opet pronađu nekoliko ubica koji će obaviti svoj posao".<sup>218</sup> U isto vreme, verovao je da je "kretanje društva nezaustavljivo".<sup>219</sup> Što se njega samog tiče, govorio je, opasnost ne dolazi od političkih neistomišljenika već od "interesnih grupa organizovanih oko nafte i cigareta".<sup>220</sup> Čovek tako pronicljivog uma, znao je biti i politički naivan. Ili se takvim samo činio?

\*   \*  
\*

Na kampanju protiv Zorana Đinđića kao nacionalnog izdajnika, čiji efekti još nisu bili nestali, nadovezala se kampanja sa drugim predznakom ali ne i sa različitim sadržajem. Novi *šum laži*, kako u ovom Zborniku kaže Velimir Čurgus Kazimir.

U zemlji koja je uvek bila rezervisana prema promenama, i to ostala i prema onima koje su na kraju XX veka zahvatile svet, izmenjen je samo predznak legitimacijske osnove za tretman Zorana Đinđića kao neprijatelja naroda. Umesto nacionalnog došao je socijalni predznak. Vlast nije predstavljala nikakvu zaštitu za Zorana Đinđića. Naprotiv: on je ostao sve što je bio a našao se na čelu izvršne vlasti. Zato nije ništa manje ostao "slobodan za odstrel". Bio je svestan toga: "Reforme su uvek sukobi s mentalitetom, s nasleđem, s interesima, s entropijom i inercijom."<sup>221</sup>

U zemlji, koja je u ratovima potpuno devastirana, i koja je sa promenama za drugim istočnoevropskim zemljama kasnila čitavu deceniju i po, propustivši tako razvojne cikluse koje su ove zemlje koristile posle pada Berlinskog zida, prva manjinska vlada je sumnjčena, a zatim otvoreno napadana za korupciju i veze sa organizovanim kriminalom. Svoju glavnu snagu ova vlada crpla je iz činjenice da protivnik nije bio u stanju da ponudi alternativu, da se ona našla "na strani istorije, a istorija je evropska integracija".<sup>222</sup>

U isto vreme, *status quo* je bio interes struktura koje su izrasle na laži, pljački, sveopštem nasilju i zločinu. One su zaskočile slabo društvo, i njihov interes je bio da se promenom kapetana broda ne promeni i pravac njegovog kretanja: da se osigura kontinuitet onog projekta koji je rat za stvaranje etničke države pretpostavio ekonomskim i političkim reformama, i sprečio postkomunističku alternativu.

Posle istupanja Demokratske stranke Srbije iz vladajućeg DOS, i njenog prelaska u opoziciju, napadi na Zorana Đinđića nisu dolazili samo od saučesnika i pristalica formalno poraženog režima već i od bivših saveznika u borbi protiv tog režima. U akademskim krugovima označen kao sukob reformista (iako su oni uspostavljanje vladavine zakona smatrali jednim od svojih prioriteta) i legalista (koji su reforme smatrali svojim ciljem) ovaj sukob je posmatran kao personalan: kao sukob između Zorana Đinđića i Vojislava Koštunice. O njima se pisalo u paru. U to vreme, samo retki autori poput Nenada Dimitrijevića u tom sukobu vide izraz nepostojanja konsenzusa o

---

<sup>217</sup> "Godine kampanje protiv Đinđića imale su efekta. Po dolasku na vlast on je važio za jednog od najnepopularnijih političara za razliku od svog rivala, jugoslovenskog predsednika Koštunice...", *Süddeutsche Zeitung*, 29. novembar 2002. Cit. prema: Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 408.

<sup>218</sup> Isto, str. 132–133.

<sup>219</sup> Isto, str. 133.

<sup>220</sup> "UNMIK uspostavlja nezavisno Kosovo. Zoran Đinđić sa predstavnicima Srba sa Kosova", *Blic*, Beograd, 4. maj 2001.

<sup>221</sup> Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 404.

<sup>222</sup> Isto, str. 121.

pravcu kojim Srbija treba da krene posle Slobodana Miloševića. Ovaj konsenzus nije, međutim, izostao zato što su akteri 5. oktobra 2000. propustili priliku da ga postignu već zato što su među njima postojale različite intencije. U središtu ovih razlika je, dakako, odnos prema neposrednoj prošlosti, ali one reflektuju istoriju koja je starija od pojave, kako Slobodana Miloševića, tako i Zorana Đinđića i Vojislava Koštunice: moderna država srpskog naroda ili država svih Srba.

Sukob između bivših saveznika stvorio je konfuziju i doveo do još jednog lamentiranja zbog odsustva *sloge* u srpskom narodu. Njegova je suština, međutim, ostala neprozirna, najviše iz dva razloga. Prvi: "Legalistička pozicija uobličava se ne samo i ne prvenstveno kroz zalaganje za ustavnost i zakonitost, već pre svega kroz javnu identifikaciju oponenata kao političkih aktera koji su isključivi krivci za nepravno stanje. U ovoj strategiji identifikacija političkog protivnika uživa konceptualni primat nad zalaganjem za legalizam. Tek nakon što je protivnik identifikovan, sledi odluka o promociji legalizma kao političke pozicije."<sup>223</sup> Drugi: "Ovu poziciju (legalizam – L.P.) ne identifikuje pozitivan odnos prema pravu u obliku pravnog kontinuiteta i kritike bezakonja, već pre svega odnos prema ideologiji. Okrenuti prošlosti na način devetnaestovekovnog romantičnog nacionalizma, legalisti su – makar to bilo protivno sopstvenim iskrenim intencijama – završili na pozicijama odbrane institucionalnog, pravnog i ideološkog nasleđa Miloševićevog resantimanskog nacionalizma."<sup>224</sup> U stvari, na pozicijama one jedine tradicije o kojoj je pisao Slobodan Jovanović. U osnovi strategije koja je na kraju XX veka doživela poraz, tradicija velikodržavnog nacionalizma je kroz sprečavanje alternative održavala kontinuitet, ali znatno degenerisana.

Više okolnosti sprečavalo je Zorana Đinđića da otvoreno dešifruje suštinu sukoba. Zoran Đinđić nije bio sklon personalizovanju društvenih pojava,<sup>225</sup> pa tako ni sukoba između legalista i reformista. "Ova rivalstva", govorio je, "predstavljaju izraz duboke podele društva. Ono je tokom proteklih 20 godina postalo prilično inertno. Sada su mnogi iznenada prinuđeni da shvate šta se dogodilo u svetu. To predstavlja osnovu konzervativnog bloka, u kojem su strahovi veći od nade."<sup>226</sup> Važan je, pre svega, trenutak u kome je kroz reforme nastajala alternativa. U Srbiji, nesklonoj promenama, reforme su počinjale sa velikim zakašnjenjem i startovale su sa osnova koje su dugoročno i temeljno razarane: "antibirokratska revolucija", ratovi, sankcije, izolacija, bombardovanje.

Napadi na vladu čiji su prioritet bile reforme, i koja je za njihovo sprovođenje dobila mandat, prilagođeni su novonastaloj situaciji. Nije više bilo oportuno napadati vladu kao izdajničku, kao ekspozituru sranih sila. U suštini, ta konotacija je samo dobila novi izraz. U opštem osiromašnju, koje je izazvalo otvorenije nezadovoljstvo tek kad je rat prestao i diktator otišao, bilo je mnogo efikasnije napadati vladu kao korupcionašku, kao ekspozituru krupnog kapitala. Osuda pljačke gotovo da je relativizovala ratne zločine i zločine nad civilnim stanovništvom.<sup>227</sup> Utoliko lakše što je u toku rata došlo do opšte kriminalizacije zemlje i brutalizacije društva. U središtu napada bio je premijer: on je javno optuživan za veze sa organizovanim kriminalom<sup>228</sup> i sumnjičen

---

<sup>223</sup> Nenad Dimitrijević, "Srbija kao nedovršena država" u: *Između autoritarizma i demokratije. Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, knj. II, *Civilno društvo i politička kultura*, Beograd, 2004, str. 63.

<sup>224</sup> Isto.

<sup>225</sup> Vid. Zoran Đinđić, "Nacionalni program srpskih komunista. Odsustvo identiteta i defetizam", *Stav*, Novi Sad, 27. jun 1990.

<sup>226</sup> Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 396.

<sup>227</sup> Profesor Vojin Dimitrijević je jednom rekao: "Ispade da je veći greh ukrasti nego ubiti." Ni to, međutim, nije bez korena. Na poslednjem hajdučkom procesu (Čačak, 1897) prvooptuženi je odgovarao za 50 teških zločina koje je počinio za 1000 dana hajdučovanja i za jedno ukradeno jagnje pre no što je otišao u hajduke. O zločinima je govorio hladno i prkosno, ali krađu jagnjeta nije priznavao. Vid. Pera Todorović, *Hajdučija. Dodatak "Malim novinama"*, Beograd, 1897–1898; 31, 4. oktobar 1897.

<sup>228</sup> "Sada žele da mi prikaže etiketu da imam veze sa organizovanim kriminalom." Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 383.

da je mafijaš.<sup>229</sup> Pri tom je korišćen rizik koji je, uz saglasnost svih lidera opozicije, preuzeo uoči 5. oktobra, da preko Jedinice za specijalne operacije izbegne prolivanje krvi.

Izložen velikim pritiscima, koje je tumačio namerom da se na sledećim izborima i on i Demokratska stranka potisnu u drugi plan, premijer Zoran Đinđić je insistirao na reformama. Podsećao je koalicione partnere na obaveze i odgovornosti koje ima demokratska vlast posle dugog razdoblja autoritarne vlasti. Upozoravo je da su bezakonje i odsustvo kriterija istine – "svako ima pravo da vas kleveće i da izmišlja što god hoće"<sup>230</sup> – posledice političkog nasilja. Tražio je principijelnu kritiku i zahtevao dokaze za sve optužbe. Izražavao je spremnost, i vlade i svoju ličnu, da se izlože proveri javnosti i odgovarajućih institucija. Inače, "ponovo se stvara klima nesigurnosti kao u vreme Miloševića", a u "takvoj klimi zemlja gubi svu energiju potrebnu za promene".<sup>231</sup>

Zoran Đinđić se pitao kako u novoj situaciji uspostaviti demarkaciju, ne da bi smanjio lični rizik, već da bi izbegao da se u konfuziji udavi strategija evropske Srbije. Osećao je da kriminalizacija Vlade i njega lično stvara teren za organizovani nastup snaga kontinuiteta, samo sada sa široko razvijenom socijalnom zastavom: "Ne bih bio iznenađen ako bi se u izvesnom trenutku konzervativni deo našeg nacionalnog bića okrenuo i rekao: Stani, kakav Zapad, truli Zapad, nećemo mi kapitalizam, nećemo da radimo za druge, da budemo sluge, da nam naše fabrike uzimaju drugi."<sup>232</sup>

Za pomenutu klimu koja je, pored ostalog, pogodovala radikalima i omogućila im povratak na političku scenu sa koje su bili potisnuti posle 5. oktobra 2000, Zoran Đinđić je smatrao najodgovornijom Demokratsku stranku Srbije. Stranka iz antimiloševićevskog bloka, čiji je predsednik izabran za predsednika jugoslovenske države kao kandidat ovog bloka, generirajući kampanju protiv reformske vlade i premijera lično, toj kampanji dala je uverljivost.<sup>233</sup>

Faktički bez političke moći,<sup>234</sup> suočen sa teškim nasleđem, premijer Zoran Đinđić je nastojao da održi kurs brzih promena i iskoristi probudenu energiju građana koja je bila glavni resurs Srbije posle uklanjanja Slobodana Miloševića. Imao je više razloga da izbegne utisak da je u pitanju njegov lični sukob sa Vojislavom Koštunicom: štedeo je energiju i nije hteo da olakša strategiju raznim centrima i strukturama režima Slobodana Miloševića.<sup>235</sup>

Javna diskreditacija vlade i njega lično, prisilila je premijera da definiše suštinske razlike između legalista i reformista, odnosno između njega i Vojislava Koštunice: "To su dve koncepci-

---

<sup>229</sup> "Ja sam deset godina bio špijun što nemači, što američki... sad više nisam špijun. Sad sam šef mafije." Isto, str. 403.

<sup>230</sup> Isto, str. 403.

<sup>231</sup> Isto, str. 383.

<sup>232</sup> Isto, str. 175.

<sup>233</sup> "Ovakvo baratanje optužbama i klevetama, o korupciji, mafiji, organizovanom kriminalu u koje je DSS sistematski krenuo pre godinu i po, legalizovalo je Šešelja kao nekoga ko je majstor za klevete. Demokratska stranka Srbije je dosta vešta u klevetama, i to iza manastirske ozbiljnosti. Iz smrtno ozbiljne poze mogu da vam izreknu najgore i najgnusnije laži i ljudi kažu: taj koji tako ozbiljno i i zabrinuto izgleda ne bi valjda lagao. Ali, oni su amateri za Šešelja. I oni su otvorili taj prostor na kojem je on legalizovan. Šešelj nije postojao pre godinu i po dana. On je bio jedan klovn. Sada je on ozbiljan faktor na terenu koji je DSS definisao kao glavni teren naše političke bitke." Isto, str. 403–404.

<sup>234</sup> O paradoksalnoj situaciji premijera Zorana Đinđića govori činjenica da je za vreme njegovog boravka u SAD u Beogradu došlo do pobune Jedinice za specijalne operacije. Svedoci citiraju njegov opis tog paradoksa: "Čoveče, sedim s predsednikom Amerike, koji mi se obraća kao da sam lider supersile. Prvo sam mislio da sanjam kad je Buš rekao da smo nas dvojica ljudi koji će promeniti svet, jer imamo hrabrost i snagu da donosimo krupne odluke. Na jednoj strani Buš koji kaže svet je naš, a trenutak posle toga, na drugoj strani ti (Čedomir Jovanović – L.P.), koji kažeš da se pobunio JSO i da možda neću imati gde da se vratim." Čedomir Jovanović, *Moj sukob s prošlošću*, Beograd, 2005, str. 105.

<sup>235</sup> Samo nekoliko dana posle 5. oktobra, Zoran Đinđić je govorio o postojanju strategije da se između njega i Vojislava Koštunice "napravi rasep". On bi bio onaj "zli duh koji negde iz pozadine pokušava da sruši Koštunicu i ceo sistem, sada više ne u službi stranih sila nego u službi stvaranja svoje mreže vlasti", da bi tu vlast kao "onaj Iznogud preuzeo [...] u Srbiji." Vesna Mališić, *Zoran Đinđić – San o Srbiji...*, str. 117.

je koje se vrlo jasno diferenciraju na političkoj sceni Srbije.<sup>236</sup> Jedna je utemeljena u prošlosti i teži kontinuitetu, druga je okrenuta budućnosti i po definiciji je izraz diskontinuiteta. Ne radi se o pravu, jer Miloševićev režim nije nikakav legalni sistem, već sistem jedne diktature. Sa tog stano-  
višta, "legalizam znači ne menjati ništa i čekati da se nešto samo promeni". Nasuprot legalizmu koji je "pasivna, gubitnička i defanzivna pozicija", stoji aktivna i ofanzivna pozicija: "Ako želimo nešto da uradimo, moramo da budemo energični, odgovorni i efikasni i da ne bežimo od teških odluka već da im idemo u susret."<sup>237</sup>

Ove konceptijske razlike artikulisale su se kao pitanje izbora od sudbinskog značaja za naciju i za zemlju: ili Zoran Đinđić ili Srbija.<sup>238</sup> Brzo se pokazalo da to nije samo metafora. Za polovinu februara bilo je planirano ubistvo premijera Zorana Đinđića i cele njegove porodice.<sup>239</sup> Od ovog plana se odustalo, ali ne i od namere koja je ponovljena 21. februara: kamionom na premijerov automobil na Autoputu. Već ova frekventnost pokušaja ubistva govori o čvrstoj rešenosti sa kojom se išlo u susret 12. martu 2003. godine, kada je, na ulazu u zgradu Vlade Srbije, premijer Zoran Đinđić bio smrtno pogođen snajperom.

"Sa argumentom da se Srbija gura na optuženičku klupu sveta (nasuprot stvarnom povodu, da se pred sudom utvrdi *individualna odgovornost* državnog čelnika za kršenje međunarodnog prava sprovođenjem nasilnih mera u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu) vođena je široka kampanja prozivki, protiv koje se Zoran Đinđić sve do kraja svog života morao boriti. Zloduh prošlosti sejao je ponovo svoje otrovno cveće.

Čovek se zbog toga pita, kako je pojedinac, kako su njegova žena i deca to mogli da izdrže. Da li su to stvarno bila politička ubeđenja ili vezivna moć moralnog integriteta ili čak njegovo naučno oblikovanje kao filozofa?" – pitao se, nemajući odgovor, Hans Koschnick u Jeni.<sup>240</sup>

Životna ugroženost premijera nije bila tajna ni za državne organe ni za javnost. Sam premijer je minimizirao opasnost. Ali, to je bio privid: Zoran Đinđić je znao da živi u senci smrti. Spreman na rizike, on je govorio da je za njega "zapravo samo smrt predstavljala ozbiljnu opasnost".<sup>241</sup> Posle 21. februara, dopustio je sebi da javno pretpostavi odakle i zašto mu se pretilo smrću.<sup>242</sup>

Na prvi pogled, premijer Zoran Đinđić je reagovao sa pozicija revolucionarnog aktivizma: "Nikad se ne predaj. Ako kreneš u preticanje, dodaj gas. Radi ono što smatraš da je ispravno, a ne ono što će većina podržati. Poraze ne doživljavaj lično. Nikad se ne nerviraj zbog politike."<sup>243</sup> Ali, njegov odnos prema smrtnoj opasnosti sa kojom je bio suočen određivala je, pre svega, etika odgovornosti. Identifikujući se sa strategijom koja, bio je uveren, Srbiji pruža šansu kakvu nikada u svojoj istoriji nije imala i koja se neće još jednom ponoviti, Zoran Đinđić nije ni hteo, a više nije ni mogao da odustane.

Tri odlučujuće osobine stvaraju, po Weberu, političara: strast, dobro procenjivanje i osećaj odgovornosti. Strast Zoranu Đinđiću niko ne poriče. Njegova sposobnost procenjivanja izaziva

---

<sup>236</sup> Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 371.

<sup>237</sup> Isto, str. 37.

<sup>238</sup> "Drugim rečima, ako Kiza (Zoran Đinđić – L.P.) preživi Srbija neće. Jednostavna formula", "Čime je Labus oprao premijera Đinđića", *Nacional*, Beograd, 1–2. februar 2003.

<sup>239</sup> Miloš Vasić, *Atentat na Zorana...*, str. 144–145.

<sup>240</sup> Hans Koschnick / Hans Košnik, "Laudatio auf Dr. Zoran Đinđić" / "Laudacija za dr Zorana Đinđića", u: Milovan Božinović, Gabriella Schubert, Ulrich Zwiener + (Hrsg.)..., str. 41–42, 50–51.

<sup>241</sup> Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 111.

<sup>242</sup> "Možda sam naivno pomislio da je posle 5. oktobra u Srbiji nemoguće da se ponovi scenario Ibarske magistrale (ubistvo funkcionera SPO – L.P.)... ali ako je u ovom slučaju (21. februar 2003. – L.P.) reč o atentatu, to može samo da znači da je organizovani kriminal priteran uza zid." Konferencija predsednika Vlade Srbije u: *Zoran Đinđić o Kosovu*. Priredili Slobodan Erić, Ivan Marić. Beograd, 2003, str. 82–83.

<sup>243</sup> Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 124.

podele, a negiranje odgovornosti ujedinjuje njegove protivnike. I sa male distance, njegova sposobnost procenjivanja izdržava probu vremena. Najviše će vremena biti potrebno za procenu njegovog osećaja odgovornosti. Razlikujući etiku uverenja i etiku odgovornosti Weber je ovu drugu vezivao za zrelost političara bez obzira na njegovo životno doba. Ona, ta zrelost, po Weberu, znači pre svega odgovornost za posledice vlastitih postupaka, i podrazumeva da političar, zbog unutrašnje ravnoteže, u jednom trenutku kaže: "Ne mogu drugačije. Tu sam gde jesam!" Takav stav je u ljudskom smislu izvoran i potresan. *Svako* od nas, ako mu duša nije umrla, *može* se jednog dana naći u sličnoj situaciji. Etika uverenja i etika odgovornosti nisu protivrečne, već se međusobno dopunjuju i sačinjavaju autentičnog čoveka, onog koji se politikom *može* baviti 'kao pozivom'.<sup>244</sup>

Zoran Đinđić je bio taj *autentični čovek*. Zato se u dubokom odjeku koje je izazvalo njegovo mučko ubistvo i izdvaja misao o politici kao pozivu u koji je utkana etika odgovornosti.<sup>245</sup>

Javno diskreditovanje premijera Zorana Đinđića, koje je posle ubistva, za trenutak, u Srbiji stalo, ubrzo se nastavilo. Raskid sa evropskom strategijom Zorana Đinđića manifestovao se i brutalnim poništavanjem tragova sećanja na njega lično.<sup>246</sup> U atmosferi koja je stvarana pre početka sudskog procesa optuženima za ubistvo premijera Zorana Đinđića, on je tretiran kao zloduh koji se ni vlastitom smrću ne može iskupiti.<sup>247</sup>

Početak krivičnog postupka optuženima za ubistvo premijera Zorana Đinđića<sup>248</sup> podudario se sa izbornom kampanjom i nije se po formi razlikovao od nje. Prema viktimologu Vesni Nikolić–Ristanović, vidljivo je bilo nastojanje "da se održi sumnja u umešanost premijera u kriminal, da se nađe opravdanje i relativizuje njegovo ubistvo".<sup>249</sup> Naknadno je viktimizovana žrtva, dodatno nanošena patnja njenoj porodici, a društvo udaljavano od mogućnosti da se utvrdi istina "o jednom od najtežih zločina u novijoj srpskoj istoriji".<sup>250</sup> Sve zajedno imalo je dugoročno teške posledice: "Nažalost, i pored toga što je sasvim jasno da je istina o zločinu mozaik različitih, međusobno dopunjujućih, činjenica, koje sud tek treba da utvrdi, ono što se već gotovo godinu dana pouzdano zna jeste da je ubijeni bio građanin Srbije koji je u momentu kada je ubijen bio premijer Srbije. U svakoj civilizovanoj pravnoj državi to bi bio dovoljan razlog da svi akteri krivično-pravnog sistema rade svoj posao na najbolji mogući način, kako bi se do istine došlo što pre, kako bi krivci bili kažnjeni a oštećenima bila nadoknađena šteta u meri u kojoj je to moguće. U Srbiji je izgleda upravo to dovoljan razlog za blokiranje rada pravosudnih organa i raspirivanja političke netrpeljivosti i agresije."<sup>251</sup>

Za javnost je ostajalo neprozirno vezivanje politike i zločina u nerazmrsiv čvor. Tada se i javila ideja o ovom Zborniku.

---

<sup>244</sup> Maks Veber, *Duhovni rad kao poziv...*, str. 188.

<sup>245</sup> Vid. Vladimir Gligorov, "Politika kao poziv", *Ekonomist*, Beograd, 17. mart. 2003.

<sup>246</sup> "Ne samo što nijedna javna površina u Beogradu nije dobila ime po bivšem predsedniku Vlade, ukoliko se zanemari skromno poljanče u blizini Trga Republike na kome je polomljena tabla s nazivom već na prvu godišnjicu smrti, i što više nikom ne pada na pamet da se Aerodrom Beograd nazove njegovim imenom, kako su svojevremeno mnogi predlagali, nego su čak i u zabitom Svilajncu shvatili da Zoran Đinđić nije dostojan njihovog glavnog sokaka, pa je gradskom korzou vraćen stari naziv – Aleja palih boraca. Đinđićev politički projekat gazi se besomućnije od onoga što je preostalo na simboličnom planu." Svetlana Vasović– Makina, "Prepreka zaboravu", *Vreme*, Beograd, 23. decembar 2004.

<sup>247</sup> Vid. Latinka Perović, "Srpsko društvo i Zoran Đinđić", *Danas*, Beograd, 9. jun 2004.

<sup>248</sup> Vid. u Zborniku: Marijana Obradović, "Sudski proces optuženima za ubistvo premijera Zorana Đinđića".

<sup>249</sup> Vesna Nikolić–Ristanović, "Konstrukcija krivice žrtve, sa posebnim osvrtom na krivični postupak protiv optuženih za ubistvo premijera Zorana Đinđića", *Temida*, Beograd, mart 2004, str. 14.

<sup>250</sup> Isto, str. 15.

<sup>251</sup> Isto, str. 16.